

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ЗАСОБАМИ ХУДОЖНІХ ТВІРІВ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, 631 групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»
Савчук Тетяна Петрівна

Керівник: **канд. пед. наук, доц. Піц І. І.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4/1 від 16 листопада 2021 р*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С. З.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами художніх творів	10
1.1. Історико-педагогічний аналіз проблеми формування морально-етичних цінностей молодших школярів	10
1.2. Дефінітивний аналіз основних понять дослідження	26
1.3. Специфіка формування морально-етичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку	38
1.4. Роль художніх творів у формуванні ціннісних орієнтацій учнів початкової школи	49
Висновки до першого розділу	54
Розділ 2. Організаційно-методичне забезпечення формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами художніх творів	56
2.1. Емпіричне дослідження рівня формування морально-етичних цінностей учнів молодшого шкільного віку засобами художніх творів	56
2.2. Методи та прийоми роботи над творами різних жанрів на уроках літературного читання з метою формування у молодших школярів морально-етичних цінностей	67
Висновки до другого розділу	74
Висновки	75
Список використаних джерел	78
Додатки	88

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із основних завдань сучасної школи є формування у дітей загальнолюдських духовних цінностей та орієнтирів. Серед них - доброта, любов до ближніх, повага до навколишніх.

Сьогодні стає очевидним, що будь-які порушення, які відбуваються у сучасному суспільстві тобто відсутність культури поведінки, її моральних норм, негативно відбиваються на моральному та емоційному стані верств населення, його фізичному та психічному здоров'ї тим самим моральна вихованість зазнає великого краху.

Проблема духовно-морального виховання стоїть в нашому суспільстві як ніколи гостро. Причин тому досить багато і одна з них – ліквідація інституту виховання. Все більше і більше людей приходять до розуміння того, що для духовного відродження суспільства недостатньо тільки знань, що даються традиційною освітою. Моральні цінності не можна раціонально засвоїти за допомогою тільки наукової освіти, замінюючи любов, віру, співчуття, знаннями з традиційної освіти. Духовність – показник існування певної ієрархії цінностей, цілей і смислів.

Одним із шляхів реформування змісту загальноосвітньої підготовки зазначеного у Державній національній програмі «Освіта; (Україна XXI століття)» є формування етичних цінностей, починаючи з ранньої родинної освіти. Саме тому пріоритет сучасної гуманності – загальнолюдські гуманістичні цінності. Критеріями цих цінностей виступають не лише уявлення про такі моральні якості як доброзичливість, повага до людської гідності, милосердя, доброта, людяність, толерантність, порядність, уміння прощати, не чинити зла, а й практичні дії, вчинки, мотиви, стимули й наміри людей. Особливого значення в моральній регуляції набуває формування в кожній особистості здатності самостійно визначати свою лінію поведінки без зовнішнього контролю, спираючись на такі етичні категорії, як совість, почуття власної гідності, чесність. Великим підґрунтям цієї важливої роботи

виступає – національне виховання, в основу якого мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь. Щоб національне виховання було успішним, вчителі початкової школи повинні розвивати духовність молодших школярів їхню фізичну та моральну досконалість.

У Державному стандарті початкової освіти (2018р.) зазначено, що здобувач початкової освіти, щодо мовно-літературної освітньої галузі, висловлює думки, почуття та ставлення, взаємодіє з іншими особами письмово та в режимі реального часу, дотримується норм літературної мови [47, с.4]. Отже ми, як вчителі початкової школи, повинні в освітньому процесі збагачувати емоційно-чуттєвий досвід молодших школярів.

Наше суспільство потребує підготовки широко освічених, високоморальних людей, що володіють не тільки знаннями, а й прекрасними якостями особистості.

У сучасному світі молодший школяр живе і розвивається, оточений безліччю різноманітних джерел сильного впливу на нього як позитивного, так і негативного характеру, які щодня обрушуються на незміцнілий інтелект і почуття дитини, на сферу моральності, яка ще тільки формується. Освіта не гарантує високого рівня моральної вихованості, так як вихованість – це якість особистості, що визначає в повсякденній поведінці людини ставлення до інших людей на основі поваги і доброзичливості до кожної людини. К. Д. Ушинський писав, що моральний вплив становить головне завдання виховання.

Основні причини, що штовхають молодшого школяра на порушення моралі, – здебільшого розлучення батьків, пияцтво, знущання над дитиною, постійні суперечки між батьками, непослідовність у вихованні молодших школярів від суворості та жорстокості до ласки і догоджання.

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в нашій країні, змушують нас розмірковувати про майбутнє Батьківщини і молоде покоління, якому судилося в ній жити. Нерідко засоби масової інформації і навколишнє

середовище дитини здійснюють на неї негативний вплив. Під впливом різної інформації, діти часто самостійно роблять неправильний моральний вибір між добром і злом, любов'ю і ненавистю, співчуттям і жорстокістю. Саме тому виховання моральних якостей дитини, починаючи з раннього віку, стає актуальним соціальним та педагогічним завданням. В умовах компетентної освіти ефективне вирішення проблем морально-виховання сьогодні вимагає пошуку нових шляхів або переосмислення вже відомих.

У Концепції «Нова Українська школа» (2018р.) акцентовано увагу на тому що, виховний процес буде невід'ємною складовою освітнього процесу і орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей) [57, с.121]. Тому ключовим виховним елементом стане приклад учителя, який покликаний зацікавити дитину за допомогою художніх творів, які є найбільш ефективним засобом виховання молодого покоління.

Спостерігаючи за навчальним процесом, можна помітити, що урокам літературного читання належить особлива роль у вихованні учнів. Робота над художніми творами допомагає розширити життєвий досвід молодших школярів, опанувати головні моральні закони людства та розширити інтелектуальний розвиток дітей даної вікової категорії. Тому наявність окреслених проблем і зумовлюють вибір теми роботи.

Стан досліджуваної проблеми. На сьогоднішній день у сучасній педагогіці вже вирішено деякі завдання, які пов'язані з духовно-моральним вихованням і розвитком: обумовлений генетико-історичний підхід до відбору духовних цінностей (З. Равкин, С. Маслов); в освітньому процесі визначено прийоми, методи та умови передачі цінностей (С. Гладнева, С. Маслов, М.Анікеев); визначено особливості процесу виховання моральних якостей дітей молодшого шкільного віку (О. Скрипченко); продумані педагогічні умови актуалізації моральних вчинків молодших школярів.

Проблемам розвитку моральної свідомості учнів, формуванню морально-етичних цінностей, почуттів і переконань присвячені праці видатних

педагогів Ш. Амонашвілі, О. Захаренко, С. Логачевської, А. Макаренка, О. Савченко, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін.

Теоретичні основи виховання у дитини морально-етичних цінностей, з'ясування їх суті й умов формування знайшли висвітлення в працях І. Беха, Л. Божович, О. Киричука, Н. Комарівської, Г. Костюка, І. Лапшиної, Ю. Приходька, О. Скрипченка та ін. Також проблемою морального виховання займалися Б. Ананьєва, Н. Волошина, І. Зязюн, Н. Миропольська та багато інших.

Рівень морального розвитку особистості молодшого школяра характеризує ступінь сформованості у нього моральних понять. Але при цьому потрібно врахувати, що якісний розвиток особистості школяра стане можливим не тільки завдяки виховній діяльності вчителя, а й завдяки власним зусиллям учня. Лише в освітньому процесі можливе найбільш ефективно здійснення даної діяльності, оскільки освіта – це процес і результат оволодіння учнями системою наукових знань і пізнавальних умінь і навичок, формування на їх основі світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвитку її творчих сил і здібностей.

Для ефективного формування в учнів початкової школи моральних понять найбільшим потенціалом володіють уроки літературного читання. Духовно-моральний розвиток і вдосконалення особистості, а також розширення пізнавальних можливостей молодших школярів і формування у них позитивного світогляду – це одна з цілей курсу літературного читання в початковій школі. На уроках літературного читання учні засвоюють, а також оперують наступними моральними поняттями: милосердя, доброта, справедливість і т.д.

Художній твір, в якому розкриваються благородні людські почуття і думки, дозволяє підвести дитину до оцінки і осмислення власних якостей і вчинків, до засвоєння і закріплення знань і моральних норм, дитина проникає в суть явища, включається в атмосферу співпереживання, емоційної оцінки добра і зла.

Протягом усіх років навчання в загальноосвітній школі відбувається формування моральних понять в учня. Але унікальна сензитивність до духовно-морального розвитку і бази моральних орієнтацій закладаються саме в початкових класах. Виходячи з цього, актуальність дослідження обумовлена тим, що між доцільністю формування у молодших школярів моральних понять на уроках літературного читання і відсутністю цілеспрямованої роботи в цьому напрямку вчителів початкових класів, виявлені явні протиріччя.

Все вищезазначене зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета дослідження – дослідження та теоретичне обґрунтування організаційно-методичного забезпечення формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами художньої літератури

Завдання дослідження:

- на основі аналізу історичної, психолого-педагогічної літератури здійснити генезисний та дефінітивний аналіз основних понять дослідження;
- визначити сучасний стан сформованості морально-етичних цінностей молодших школярів;
- обґрунтувати організаційно-педагогічні умови формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами художніх творів;
- запропонувати методичні підходи до формування морально-етичних цінностей учнів засобами художньої літератури

Об'єкт дослідження – процес формування морально-етичних цінностей молодших школярів.

Предмет дослідження – організаційно-методичне забезпечення формування морально-етичних цінностей учнів початкової школи засобами художніх творів.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні теоретичних основ для вирішення проблеми формування моральних понять у молодших школярів, виявленні психолого-педагогічних характеристик молодшого шкільного віку і його сензитивності до процесу формування моральних

понять, аналізу сучасної ситуації сформованості моральних понять у молодших школярів, впровадження роботи з формування моральних понять у молодших школярів на уроках літературного читання.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що визначена суть процесу формування моральних понять у молодших школярів на уроках літературного читання, розроблена програма формування морально-етичних цінностей у молодших школярів засобами художніх творів (включає серію уроків літературного читання) вносить безсумнівний внесок у вдосконалення і конкретизацію теорії морального виховання учнів початкової школи.

Практична значимість визначається впровадженням представленого комплексу уроків літературного читання у освітній процес початкової школи. Матеріали дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів у практиці формуванні моральних понять. Отримані результати і висновки нашого дослідження можуть бути цікаві для вчителів початкових класів.

Методи дослідження. Теоретичні – аналіз психолого-педагогічної літератури, синтез, аналогія для визначення теоретичних засад морального виховання, що є основою для формування морально-етичних цінностей учнів початкової школи; узагальнення й систематизація концептуальних теоретичних положень для розробки та обґрунтування педагогічних умов формування морально-етичних цінностей; емпіричні – анкетування, опитування, бесіда, безпосереднє та опосередковане спостереження, для виявлення рівнів сформованості морально-етичних цінностей учнів початкової школи; констатувальний експеримент; статистична обробка даних, графічне відображення результатів.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (114 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 110 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

1.1. Історико-педагогічний аналіз проблеми
формування морально-етичних цінностей молодших школярів

Сучасний етап розвитку суспільства, поряд з прогресом у промисловій та інформаційній сферах, характеризується наявністю ознак загострення кризи в моральному і духовному розвитку як соціуму, в цілому, так і кожного з його членів, окремо. Усвідомлення даної проблеми відбувається на всіх рівнях: від політичного до особистісного і призводить до необхідності активного пошуку дієвих шляхів її вирішення.

У сучасній педагогічній науці та освітній практиці пріоритетним і перспективним все частіше визнається духовно-моральне виховання підростаючих поколінь. Відомо, що саме реалізація цілей духовно-морального виховання в майбутньому дозволить плідно вирішувати проблеми розвитку українського суспільства, включаючи подолання духовного кризи, забезпечення консолідації суспільства, збереження єдиного соціокультурного простору країни, ослаблення міжнаціональної напруженості і вирішення соціальних конфліктів.

При наявності позитивного ставлення до духовно-морального виховання дітей з боку державних структур (затверджуються законодавчі акти, положення, концепції, що регламентують процес морального виховання, підтримуються проекти і програми, що відображають його цілі), споживачів освітніх послуг (батьки виступають за введення дисциплін духовно-морального змісту, діти відчують інтерес і потребу в такого роду інформації), педагогів-практиків (визнається значення морального виховання як пріоритетного напрямку виховної діяльності), наукової громадськості

(з'являється велика кількість досліджень, що стосуються різних аспектів духовно-морального виховання дітей і молоді) як і раніше зберігається необхідність дослідження морального виховання як цілісного феномена, його інваріантних сутнісних характеристик і значення в сучасній соціокультурній ситуації.

У вихованні гармонійної, духовно-багатої особистості, що володіє якостями морально вихованої людини, важлива роль належить морально-етичному вихованню. Неважко передати дитині знання про етичну норму поведінки, вимагати і контролювати виконання нею моральних правил. Набагато складніше виробити у неї конкретне ставлення до моральної норми, бажання слідувати хорошему і протистояти поганому. Ось чому школа повинна озброювати дітей основами наукових знань про норми і принципи моралі, формувати у них правильні моральні установки в поведінці. Безумовно те, що в безперервному моральному вихованні важлива роль належить етиці.

Якщо названий феномен розглядати як предмет виховання, то основним завданням стає включення дитини в послідовний процес усвідомлення, засвоєння норм морального життя людей, залучення до цих норм. Цей процес слід зробити для дітей бажаним, не догматичним, не нав'язливим, а живим, творчим і діяльним. Н. Новіков зазначає: «не можна домогтися позитивних результатів грубістю, насильством: необхідний результат дадуть ласкаві слова, лагідне навіювання» [80, с.18]. В. Сухомлинський також неодноразово підкреслював, що «... вчення – це, перш за все, живі людські відносини. В основі цих взаємин має бути доброзичливість – абетка культури» [97, с.118].

Потрібно сказати, що в даний час актуальним залишається питання про формування і взаємозв'язок етичних уявлень і поведінки дитини, оскільки рівень духовно-моральної вихованості підростаючого покоління (відповідно і етичної культури) має тенденцію до зниження. А. Шемшуріна, відзначаючи важливість даної проблеми для сучасного суспільства, пише: «у самому педагогічному досвіді визріває на противагу соціальної ситуації суспільства потреба в етичному вихованні підростаючого покоління. Це пов'язано з тим,

що змінилася динаміка сучасного життя і цілий комплекс моральних протиріч в життєвому самовизначенні особистості гостро поставили перед суспільством питання про мету виховання і способи її досягнення. Відбувається переосмислення ідеології виховання, його цілей, функцій і завдань» [111, с.35].

Звертаючись до вивчення сутності морального виховання, нам представляється необхідним провести аналіз категоріального апарату дослідження, основними складових якого є «духовність», «моральність», «духовне виховання», «моральне виховання», «духовно-моральне виховання», «моральні цінності», «етично-моральне виховання», «етика».

Категорія «духовність» була і є предметом вивчення для дослідників, що представляють різні галузі знання. При цьому аналіз суспільно-історичних передумов становлення сучасного наукового розуміння даної категорії свідчить про те, що її еволюція відбувалася складно і безпосередньо її змістовні характеристики в різні епохи залежали від особливостей конкретного історичного етапу, переважаючих світоглядних позицій вчених.

Теологічне тлумачення духовності як міри релігійності пов'язано з періодом, який бере свій початок в античній філософії і закінчується в XVI-XVII ст. В античній філософії позначаються різні підходи до тлумачення сутності духовного в людині (Сократ, Платон, Аристотель, Епікур і ін.), При цьому акцент робиться на її індивідуально-етичної стороні.

У роботах Давньогрецьких філософів епохи античності було схарактеризовано моральні аспекти формування підростаючого покоління [3].

За визначенням тлумачного словника, етика – це наука про моральне життя людини. В етиці проявляється ставлення до живого життя. Сам термін «етика» походить від грецького «ethos», що перекладається як характер, вдача, звичай. Термін ввів в ужиток Аристотель більше двох тисяч років тому. Він назвав «етичними» гідності людини, що проявляються в її житті. До них він відносив такі якості, як благородство, мужність, сміливість, а етикою він вважав науку про ці якості. У розумінні філософа, етика як фактор виховання

вбирає в себе те прогресивне, що сприяє виникненню гармонії людини з навколишнім світом.

Аристотель є автором низки робіт, які присвячені проблемам моральності та морального виховання підростаючого покоління. Філософ послуговувався терміном «етичний» для позначення чеснот, які відносяться до людської вдачі, характеру. На думку вченого, естетичне, моральне виховання є свідченням злагодженості, а реальні її вияви видно у граматиці, астрономії, спорті. Аристотель вважав, що займатися моральним вихованням дітей повинні, насамперед, батьки. Він був переконаний, що кожен свідомий громадянин має присвятити сімейному вихованню значну частину свого життя [3].

На думку Сократа, моральне виховання пов'язане з самовихованням, адже формування переконань передбачає довгочасну працю над собою. Філософ стверджував, що самовдосконалення особистості – це процес, який триває протягом усього свідомого життя. Він зауважував, що «краще за всіх живе той, хто більше за всіх піклується про те, щоб ставати якомога кращим, а приємніше за всіх – хто більше усвідомлює, що він стає кращим» [106].

Видатний філософ тих часів Платон, своє бачення системи виховання дітей і молоді в умовах рабовласницького суспільства вбачав у розширенні навчальних програм, створенні державної системи виховання, освіти для дорослих членів суспільства та самовдосконаленні людини протягом життя. Провідну роль, серед умов формування у дітей високої моральності, Платон надавав: спілкуванню з інтелектуальною, розвиненою, духовно багатою особистістю, спостереженню за прикладами доброчинності і їхній аналіз та авторитету вихователя [70].

Ідея надраціонального осягнення сенсу духовності, бере початок в думках Гребля і характерна для середньовічної філософії – навчань християнських філософів (Августин Аврелій, Фома Аквінський). Саме релігійно-моральне розуміння духовності значно пізніше отримав свій розвиток в українській релігійній філософії.

Історичний досвід засвідчує, що в Україні склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу. Моральне виховання дітей у сім'ї здійснювалось постійно через влучну приказку, легенди, перекази із свого родоводу, із історії рідного краю.

Одна із найбільш ранніх і найбільш важливих пам'яток педагогічної думки, де найголовніша роль відводиться необхідності формування гуманних якостей у майбутнього покоління, є «Повчання» Володимира Мономаха (1053-1125). У своєму зверненні до нащадків князь говорить про важливість прояву таких якостей як милосердя, співчуття, надання допомоги ближнім, захист слабких, шанування старих, крім цього він робить моральні настанови, як для побутового життя, так і для ситуацій у військових походах. У своїх повчаннях Володимир Мономах часто посилається на біблійні тексти.

Формуванню самобутньої української системи морального виховання дітей і молоді сприяла діяльність представників науки й освіти, до яких належали Л. Зизаній, П. Могила, Ф. Прокопович, М. Смотрицький. У січовій школі було реалізовано принцип гармонійного виховання особистості, оскільки одночасно із загальноосвітніми предметами значна увага надавалась моральному та психофізичному вдосконаленню майбутніх козаків.

Аналіз філософської та літературної творчості українських мислителів XV-XVII століття дав змогу охарактеризувати сутність морального виховання в Україні, яка розвивалася в руслі теологічної та гуманістичної тенденцій. Теологічні переконання виносили моральні уявлення за межі людського розуму, до Бога, щоб завдяки такій спрямованості особистість одержала звільнення від несамовитих почуттів та природної всездозволеності. Натомість, філософи-гуманісти Ю. Дрогобич, Л. Зизаній-Гуснатовський, С. Оріховський та інші у трактуванні моральності орієнтувалися на абсолютну цінність людини, стверджуючи природні почуття особистості.

В епоху Відродження виховний процес почали вважати головним засобом сприйняття дитиною моральних норм суспільства, важливим шляхом

самовиховання та самореалізації. У цей період розпочалася активна гуманізація освіти і виховання, що відобразилося в змісті морального виховання. Так, моральна цінність людської особистості розглядалася на рівні з естетичною красою, тобто пріоритетним напрямом виховання епохи Відродження стало морально-естетичне.

Філософія епохи Відродження характеризується інтересом до пізнання внутрішнього світу людини, а, отже, до духовності та моральності. Характерними рисами і основами духовності вважаються цілеспрямованість, воля, велич духу, самостійність, самосвідомість особистості (І.Гердер, Т. Кампанелла, Т. Мор, Е. Роттердамський). В епоху Просвітництва найчастіше дух розумівся як комбінація відчуттів, духовність також розуміється раціонально, співвідноситься з ідеями вдосконалення в душі громадянськості і високоморальності (Р. Декарт, Б. Спіноза, В. Лейбніц, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель).

Значний вплив на розвиток теорії та практики морального виховання мала педагогічна теорія Й. Гербарта. У своїх наукових працях він обґрунтував свої погляди на моральне становлення особистості дитини. Й. Гербарт вважав, що педагогіка є мистецтвом виховання і полягає в формуванні добродішних людей, які вміють пристосовуватися до існуючого суспільно-політичного ладу і підкорятися йому. Головним завданням морального виховання, на його думку, була турбота про розвиток і дисциплінованість вихованця, яка має протидіяти та підтримувати його і, водночас, залишатися майже непомітною [39, с.179].

Педагогіка Нового часу базується на принципах свободи, самооцінюваності людини. Вона звернена до людини. Серед педагогів цього часу особливе місце посідає видатний чеський мислитель Ян-Амос Коменський, фундатор наукової педагогіки. Педагогічним поглядам і педагогічній діяльності Я.-А. Коменського були притаманні демократизм, гуманізм, життєрадісність. Педагогічна спадщина Я.-А. Коменського охоплює всі найважливіші питання педагогічної науки. Але передусім вирізняються

ідеї, які визначають необхідність навчання та виховання. Видатний педагог багато уваги приділяв моральному вихованню та дисципліні, був переконаний, що освіта людини повинна сприяти підвищенню її моральності, формуванню мудрості, помірності, мужності й справедливості – головних моральних якостей гуманної людини.

Ж.-Ж. Руссо головну роль в моральному вихованні відводив формуванню загальнолюдських ідеалів. Педагог створив вікову періодизацію і охарактеризував зміст виховання на кожному із етапів. Ж.-Ж. Руссо визначив основні три завдання морального виховання у юнаків: виховання добрих почуттів, добрих суджень та доброї волі [54].

Видатний вчений Й. Песталоцці у своїй педагогічній спадщині обґрунтував теорію морального виховання. Основною ідеєю теорії є виховання та формування людини, її морального обличчя, любові до інших. На його думку, вагомим засобом виховання є релігія. Й. Песталоцці вважав, що шляхами формування моральної поведінки дітей були: розвиток моральних почуттів, формування моральних поглядів через власні роздуми, вправління у хороших вчинках, самовладання, витримка [54, с.360].

До XVIII ст. педагогічні ідеї і педагогічна практика, а вже тим більше моральне виховання, так чи інакше перепліталися з православною церквою, православними цінностями.

У другій половині XVIII століття розгортається теоретична і практична діяльність Г. Сковороди, який відстоював думку, що для суспільства, в першу чергу, потрібна людина високих моральних якостей. В основу морального виховання він поклав принцип «навчити вдячності», під якою він розумів усю гаму почуттів дітей до батьків – і почуття подяки зате, що вони дали їм життя, і відчуття радості буття і радість творчості. Посилаючись на теорію «сродності», він надавав особливого значення моральному вихованню дитини в праці.

Для періоду XIX – початку XX століття характерний подальший активний розвиток ідеї морального становлення молоді, що знайшло своє

відображення в творах українських просвітників. Формування моральних якостей учнів, на думку К. Ушинського, становить головне завдання будь-якої особистості. У своїй виховній системі він відводив важливе місце процесу формування кращих моральних якостей, спрямованого на подолання негативних рис характеру та прояву почуттів добра.

Метою виховання, вважав К. Ушинський, має бути виховання моральної людини, корисного члена суспільства. Моральне виховання займає головне місце в педагогіці Ушинського, воно, на його думку, має бути нерозривно пов'язане з розумовим і трудовим вихованням дітей.

Найважливішим засобом морального виховання Ушинський вважав навчання. Він стверджував необхідність найтісніших зв'язків між вихованням і навчанням, доводив найважливіше значення виховує навчання. Всі навчальні предмети володіють, стверджував він, багатючими виховними можливостями, і всі, хто причетний до справи виховання, повинні пам'ятати про це при всіх своїх діях, у всіх безпосередніх відносинах з учнями, вихованцями. Серед навчальних предметів народної школи він особливо цінував в цьому відношенні рідну мову і вельми переконливо показав, що, опановуючи рідну мову, діти не тільки отримують знання, а й долучаються до національної свідомості народу, до його духовного життя, моральних понять і уявлень.

Одним із засобів морального виховання Ушинський вважаючи переконання, при цьому він застерігав від настирливих настанов і умовлянь, які часто не доходять до свідомості дітей.

К. Ушинський надавав великого значення формуванню у дітей звичок. Він встановив важливу закономірність у справі виховання звичок: чим молодша людина, тим швидше в ньому вкорінюється звичка і тим швидше викорінюється, і чим старіше звички, тим важче їх викорінити. Ушинський висунув ряд цінних порад щодо виховання корисних звичок у дітей. Він говорив, що звички вкорінюються повторенням якого-небудь дії, що не можна поспішати при укоріненні звичок, бо закріплювати відразу багато звичок –

значить заглушати один навик іншим, що слід якомога частіше використовувати придбані цінні звички. К. Ушинський доводив, що при формуванні звичок ніщо так сильно не діє, як приклад дорослих, і що при цьому шкідлива часта зміна вихователів.

Щоб викоринити будь-яку звичку, треба вживати одночасно два засоби: 1) по можливості видаляти всякий привід до дій, що відбуваються від шкідливої звички; 2) в той же час направляти діяльність дітей в іншу сторону. При викориненні поганої звички треба з'ясувати, чому вона з'явилася, і діяти проти причини, а не проти її наслідків.

Виходячи з розуміння виховуючого характеру навчання К. Ушинський звеличив вчителя, високо оцінив вплив його особистості на учнів. Цей вплив він поставив на перше місце серед інших засобів і стверджував, що його не можна замінити ніякими іншими дидактичними і методичними засобами.

У свій час А. Макаренко писав, що етика – одна з цікавих і поки ще мало освоєних сторінок нашої духовної історії. І потрібно сказати, що даний аспект в даний час актуалізований у вітчизняній педагогіці. Досліджувана проблема знайшла відображення у фундаментальних роботах багатьох вчених, а саме, А.Архангельського, Н.Болдирєва, Б.Лихачова, А. Острогорського, і. Ф. Харламова і ін., в яких виявляється сутність основних понять теорії морального і етичного виховання, вказуються способи подальшого розвитку педагогічних принципів, змісту, форм і методів. Також дослідники у своїх роботах висвітлюють і проблеми підготовки майбутніх вчителів до морально-етичного виховання школярів.

В історії педагогічної думки зазначається, що в основі педагогічної етики знаходяться три аспекти: моральність і духовність. Етичні погляди постають як нормативна етика, вчення про належне, як система моральних уявлень про норми поведінки в суспільстві. Так, в розумінні Л. Маленкової, етичне виховання – це «... продовження традиції, ідентифікація з соціокультурним оточенням, прийняття норм, засвоєння сукупності правил і зразків поведінки, самообмеження, заборона. Особистість – людина,

відповідна соціокультурним очікуванням, яка поводить себе, як прийнято поводити себе в суспільстві. Результатом морального виховання є вибір відповідно прийнятій нормі способу поведінки як формі взаємодії з оточенням» [66, с.243].

У трактуванні Е.Єрмакової «моральність – орієнтація на внутрішньо понятійний сенс речей і явищ життя. Етичні вчення, що лежать в руслі цього напрямку, розкривають внутрішні спонукальні сили і регулятори культуро-відповідної поведінки людини, які постають як її моральні характеристики» [48, с.19].

Значущим показником рівня моральної вихованості особистості дитини, як наголошується в педагогічних дослідженнях, є її здатність відповідати нормам моралі і орієнтуватися в них. Морально вихованою людиною є та, яка не тільки засвоїла моральні знання, а й поводить себе відповідно до них. У такої людини сформовані стійкі моральні мотиви, які спонукають її до відповідної поведінки в суспільстві. Однак слід мати на увазі, що звичайне запам'ятовування дитиною моральних принципів не може вирішити завдання перетворення їх у вчинки. Моральні вчинки проявляються в діяльності і в спілкуванні. Особливість таких вчинків проявляється в тому, як було зазначено вище, що вони мають ціннісно-регулятивний і оціночний характер, тобто засновані на моральній оцінці, що виконує функції регулювання і контролю за своїми поведінковими проявами.

Звернемося до думки вітчизняних педагогів про ціннісний аспект етичного виховання. Аксиологічну складову в ньому, зокрема, виділяє Л. Григорович. «Виховання моральності, цілеспрямованості, культури спілкування, ціннісних орієнтацій особистості» - таким завданням, на його думку, віддає перевагу сучасна педагогічна думка: «ціннісні орієнтації, на відміну від нормативу, припускають вибір особистості від окремого вчинку до життєвого шляху. Між цінністю і нормою може виникнути внутрішній конфлікт, який визначається як розбіжність між обов'язком і бажанням, бажаним і доступним. Здатність до вибору – одна з сутнісних характеристик

людини» [44, с.217]. Цієї ж думки дотримується Н. Щуркова, розглядаючи етичне виховання як культурологічну цінність.

Педагогічний досвід показує, що формування в учнів етичних уявлень багато в чому визначає розвиток їх почуттів і поведінки. Невірне розуміння понять «дружба», «доброта», «чесність», «справедливість» є причиною частих конфліктів між дітьми. Тому педагог насамперед повинен з'ясувати, що знають діти про етику відносин між людьми, який конкретний зміст вкладають вони у вищеназвані поняття, чи усвідомлюють вони прояви жорстокості, брехливості, себелюбства. Згадаємо слова Сократ, який говорив, що зло в багатьох випадках відбувається через незнання впливу зла на почуття і поведінку зростаючого людини. Ж. Ж. Руссо закликав оберегати дитяче серце від вад зла, а розум від помилок. Він ставив три основні цілі морального виховання: виховання добрих почуттів, суджень і доброї волі. На перший план філософ висував розвиток позитивних емоцій, на другий – виховання доброти; на третій – виховання позитивних вчинків [86].

У зв'язку з цим можна прийти до висновку про те, що етика сприяє вирішенню наступних виховних завдань:

- визначати і пояснювати основні начала, без яких люди не могли існувати в суспільстві;
- прагнути до вищої: любові, братерства, самоповаги;
- не допускати думки, що можливо жити, не рахуючись з потребами і бажаннями інших.

Неодноразово піднімав проблему морального виховання В. Сухомлинський у своїх творах, наголошуючи на важливості морально-етичного виховання через вплив на сферу почуттів [99]. Видатний педагог на рівні теорії та практики розробив систему морального виховання. Вчений був переконаний, що кожний індивід має набувати освіту як гідний представник свого рідного етносу в смисловому полі цінностей, властивих його рідному народу. В його «школі радості» під «голубим небом» панували дух

сердечності, задушевності, чуйності, взаємодовіри і взаємодопомоги [99, с. 322].

Становлення внутрішньої установки особистості дитини молодшого шкільного віку діяти відповідно до своєї совісті, виховання моральності засноване на турботі про досконалість кожної грані, сторони, риси особистості людини, педагог в той же час ніколи не випускає з уваги ту обставину, що гармонія всіх людських граней, сторін, рис визначається чимось провідним, основоположним. Провідним, визначальним компонентом у цій гармонії є моральність [96, с. 138].

Як вважав В. Сухомлинський, дитина повинна самотійно справлятися з труднощами, але при цьому педагог не повинен усуватися від проблем дитини. Оскільки, тільки подолання перешкод дозволить виховати сильну, виносну, стійку до життєвих труднощів особистість. Найбільше дослідник прагнув, щоб вихованці подолали жалість до себе.

Починати виховувати силу духу, вважав В. Сухомлинський, необхідно в молодшому віці. Основою для подолання жалості до себе є сила духу. Вона формується завдяки фізичній силі, через подолання самого себе у співвідношенні з розвитком чуттєвої сфери, здібностями бути добрим, чуйним до переживань інших людей. Дитина вчиться самотійно справлятися зі своїми труднощами і допомагати оточуючим. Вона відчуває презирство до немічності і емоційний підйом від того, що сама впоралася з проблемою.

Почуття совісті, обов'язку, відповідальності, сорому – головні показники того, що необхідно виховувати у моральній особистості, усвідомлюючи особисту відповідальність і свій обов'язок перед суспільством. Прийняття того, що не можна здійснювати асоціальні вчинки, оскільки вони несуть шкоду іншим, а не тому, що за них піде покарання – це мета педагога у вихованні особистості людини-громадянина. Совість народжується в здатності до співпереживання. Якщо дитина розуміє почуття оточуючих, приміряє їх на себе, то вона ніколи не буде здійснювати вчинки, які можуть завдати шкоди.

Відмінною особливістю підходів В. Сухомлинського до питань морального виховання було те, що їх основою є повсякденна практика роботи школи [25 с.71].

В. Сухомлинський зазначав, що недостатньо розвинути інтелектуальні здібності у дитини. Не менш важливим завданням є формування почуття добра і зла, де межа проводиться почуттям людської совісті. Початкова школа – це саме той період, коли дитина найбільш сприйнятлива до розвитку моральних почуттів. Дослідник вважав, що якщо упустити виховання в цьому віці, то після вже буде проблематично компенсувати недолік цінностей у дитини. Тому не можна вселяти молодшому школяреві думки про те, що йому непосильно завдання через те, що він ще не дорослий. Дитині необхідно усвідомити, що він самостійно може досягнути те, що здавалося йому незбагненним. Звичайно, педагог повинен усвідомлювати вік дітей, їх можливості і керуватися цим у своїй роботі, але не демонструвати це сприйняття дитині [100, с.26].

В. Сухомлинський не втомлювався підкреслювати, що виховання підростаючого покоління – одне з найважливіших завдань суспільства. Спочатку цінності починають закладатися в сім'ї. Співпраця педагога і батьків дитини – необхідна умова морального виховання.

Безкорислива допомога ближньому - одна з основних складових в ціннісному вихованні. Демонструючи дитині на особистому прикладі важливість взаємодопомоги, педагог транслює найважливіший загальнолюдський принцип гуманізму, оскільки саме любов до людини і визнання її вищою цінністю дозволяє застерегти від асоціальних вчинків.

Таким чином, моральне виховання дітей молодшого шкільного віку є найважливішою складовою в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Основними компонентами виступають: становлення внутрішньої установки особистості надходити відповідно до своєї совісті, виховання моральності, безкорислива допомога ближньому, прищеплення любові до рідного краю, а

також спільні зусилля сім'ї і педагога по формуванню основ моральної культури.

У свою чергу С. Русова відстоювала органічне поєднання національного компоненту з формуванням моральних якостей; національне виховання вважала ґрунтом у справі зміцнення моральних сил учня й оновлення відродженої душі народу. На її думку, «національна школа є першим лозунгом морального та розумового відродження для народів, які усвідомили свою національну індивідуальність» [84, с.44]. Зокрема, С. Русова пов'язувала процес формування моральних звичок з естетичним вихованням, адже, коли школярів оточує краса, зрозуміла й приваблива для них, вона впливає на настрої, спонукає на добрі вчинки і справи [84, с. 84].

Г. Ващенко за найважливіший ідеал морального виховання пропонував взяти ідеал християнина, втілення якого знаходить в особі князя Володимира Мономаха. Він поєднував любов до Бога з любов'ю до ближнього, що виявляється передусім в ділах благодійності, в піклуванні про бідних, сиріт [46, с.51].

Національний аспект в розвитку теорії морального виховання досліджували В. Кузь, Ю. Руденко, М. Стельмахович, Т. Шевченко та інші.

До проблеми морального виховання в українській народній педагогіці звертався М. Стельмахович. Ідеалом моральності, на його думку, є «людина праці, шляхетна в поведженні й свідомо своєї людської та національної гідності» [95, с.3.]. Праці М. Стельмаховича пронизані ідеєю пріоритету загальнолюдських цінностей. Автор наголошує на пануванні у людському житті добра, справедливості, гідності, чесності. Саме у цьому шкільному віці плекання і прищеплення моральних цінностей, на його думку, є необхідною складовою виховання громадянина України. «Особливо нагальною стала проблема створення й застосування виховної системи, адекватної потребам українського державотворення й формування високоосвічених, духовно багатих й морально стійких особистостей, достойних громадян демократичної європейської держави», – писав М. Стельмахович [95, с.4].

У працях «Народна педагогіка» (1985), «Українська народна педагогіка» (1996), «Нові перспективи сімейного виховання» (1998) та інших М. Стельмахович висвітлював питання виховання дітей у сім'ї крізь призму етнопедагогіки, обґрунтовував ведучі напрями української етнопедагогіки: духовно-моральне, трудове, розумове, естетичне і фізичне. Всі ці напрямки виховання дитини з перших днів життя є невід'ємною складовою системи сімейного виховання, яке спрямоване на формування особистості [5, с. 120].

Принцип моральності у вихованні М. Стельмахович обґрунтував необхідністю виховання дітей на основі народної моралі, обізнаності в релігійній культурі, шанобливим ставленням до неї.

Досить докладно педагог аналізує вплив провідних факторів, які є основою системи сімейного виховання, до яких він відносить безпосередньо сім'ю, материнський і батьківський вплив, держава, церква, родичів, сусідів, нянь, опікунів, вітчима, мачуху, прийомних батьків, домашній побут і природу, - все що має ставлення до певних форм організації життя дітей, а отже, впливає на сімейне виховання. Не залишилися при цьому поза його увагою форми організації сімейного виховання. Так, розглядаючи проблеми сім'ї, він підкреслює необхідність підготовки молоді до сімейного життя, провідним в цьому бачить приклад батьків.

На думку М. Стельмаховича, молодь необхідно виховувати на таких моральних поняттях, як вірність і рівноправність в сімейному житті, повагу і повагу до старших, своїм батькам і, перш за все, до матері: "для кожної дитини його мама серед усіх людей найкраща, найдорожча, найближча» [95].

Отже, українська народна мудрість учить дотримуватись таких моральних якостей як людська гідність, честь, людяність, справедливість, шанувати батька і матір, закликає бути мудрим і справедливим, скромним і стриманим.

У XIX столітті зростає інтерес до морального виховання на фольклорних матеріалах, які широко використовувалися у народних і недільних школах, особливо у II половині XIX століття. Значущим для нашого дослідження є

філософські праці І. Огієнка, в яких розглядається моральна цінність як поняття, що виражає позитивну значущість природних, соціальних духовних явищ для існування та розвитку суспільства, для потреб і діяльності кожної людини [52]. Учений, говорячи про моральне виховання дітей, виділяє: здатність мислити критично і самокритично, прислуховуватися до думки інших людей, власне ставлення до сутності людини, сенсу її життя, ідеалів, місця на землі.

Глибокі знання духовності культури українського народу дали можливість письменнику І. Котляревському на сторінках своїх творів висвітлити ряд важливих положень моральності. І. Котляревський у своїх творах «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Енеїда» описує такі моральні якості: порядність, чесність, взаємоповага, сердечність, енергійність, наполегливість у боротьбі за людське щастя та інші. Разом з тим він засуджує і висміює бездіяльність, розбещеність, непорядність, неповажне ставлення до батьків, егоїзм і бажання пожити за рахунок інших, легкодумство, нечесність, себелюбство і підлабузництво. У створеній І. Котляревським педагогічній системі втілено гуманістичні риси вітчизняної класичної педагогіки: палка любов до батьківщини, чуйне ставлення до людини, широкий демократизм і гуманізм.

Важливе значення для нашого дослідження мають твори генія українського народу Т. Шевченка. У букварях, створених ним, домінують зразки етнопедагогічних, краєзнавчих джерел, усної народної творчості морально-етичного спрямування, наголошується на важливість вивчення соціально-педагогічної літератури, що сприяє пізнанню народної душі, формуванню моральних ідеалів і тим самим визначає характер виховної системи даного періоду [92]. Т. Шевченко прославив ідеї гуманізму, любов до дітей. Будучи тонким психологом, він спостерігав, як у результаті нетрудового виховання виростають морально скалічені діти.

І. Франко як педагогічний розум трудящих і засіб морального виховання високо цінував усну народну творчість. У формуванні моральності засобами

фольклору І. Франко особливо визнавав серед жанрового розмаїття усної народної творчості казки, за мотивами яких він створював ряд своїх творів. Він вважав, що моральні норми і категорії повністю залежать від конкретних історичних умов суспільного розвитку життя.

Отже, моральне виховання українського народу – справа тонка й складна. Зі зміною людства вдосконалювалось і воно. Швидкими темпами крокувало від примітивних проявів і форм, до цілого мистецтва. Тому сміливо можемо констатувати, що морально-етичне виховання на сьогоднішній день набрало справжнього розмаху та найяскравіших фарб у своєму існуванні.

Таким чином, моральне виховання є основою формування гармонійної особистості. Цьому наряду важливого значення надавали видатні персони минулого. Воно має враховувати національний характер, звичаї, традиції українського народу, ґрунтуватися на системі моральних якостей і цінностей, які засвоюються особистістю з раннього віку і визначають її моральну діяльність, моральну поведінку та сформованість ціннісного ставлення до оточуючих у майбутньому.

1.2. Дефінітивний аналіз основних понять дослідження

Процес формування морально-етичних цінностей у молодшого школяра є складним і багатограним процесом, в якому на основі єдності цілей (цінностей), гуманістичного змісту, форм, засобів, методів виховання і навчання відбувається становлення особистості, розвиненою в загальнокультурному відношенні, виражене в позитивній мотивації, інформаційної наповненості, рефлексії в поведінці та діяльності дитини.

У новому Державному стандарті початкової освіти серед пріоритетних завдань формування молодшого школяра зазначено: утвердження людської гідності шляхом виховання чесності, відваги, наполегливості, доброти,

здатності до співчуття і співпереживання, справедливості, поваги до прав людини (зокрема, права на життя, здоров'я, власність, свободу слова тощо) [47].

У Концепції «Нова українська школа» схарактеризовано модель випускника як всебічно розвиненої особистості, патріота, серед домінантних якостей якого представлено і моральні [78]. Така особистість має сформувану активну позицію, яка повинна діяти за певними морально-етичними принципами, поважає гідність і права, уміє приймати відповідальні рішення.

На нашу думку, вивчення проблеми формування морально-етичних цінностей учнів неможливе без аналізу ключових понять «моральне виховання», «мораль», «морально-етичні цінності» в психолого-педагогічній літературі.

Для того, щоб розібратися з сутністю поняття «морально-етичні цінності» необхідно звернутися до його складових «моральність», «етика» «цінності».

Мораль є важливою формою соціальної свідомості і суспільним інститутом, що регулює форми поведінки людей в різних областях. Мораль – це система правил, норм і принципів, що визначають поведінку людей по відношенню один до одного, до суспільства і його інститутів. Про рівень моральності людини можна стверджувати по тому, як прийнята нею і освоєна мораль, в якій мірі вона співвідносить свої переконання і поведінку з діючими принципами і нормами моралі.

Таким чином, моральність – це характеристика особистості, яка об'єднує в собі такі властивості і якостей, що регулюють індивідуальну поведінку людини: чесність, порядність, доброта, справедливість, дисциплінованість, правдивість, працьовитість, колективізм.

Щодо питання співвідношення моралі і моральності не існує єдиної думки. Моральність часто трактують як синонім моралі. Але ще з часів Гегеля мораль прийнято відрізняти від моральності. Виходячи з поділу цих понять, моральність є внутрішньою індивідуальною установкою людини, в той час, як

мораль вважається тільки зовнішньою вимогою до поведінки індивіда (поряд з законом). Мораль і моральність вивчає спеціальна філософська дисципліна – етика.

Етика - філософське дослідження моральності і моралі. Первісний зміст слова «етос» спільне житло; ті правила, які породило спільне розуміння норми, що згуртовують суспільство, подолання агресивності та індивідуалізму. У процесі розвитку суспільства до цього сенсу додавалося вивчення дружби, совісті, співчуття, самопожертви, сенсу життя і т.д.

Також термін етика може вживатися для визначення якоїсь системи моральних і етичних норм конкретної соціальної групи.

У процесі розвитку етичних теорій філософи зустрілися зі значними труднощами в уніфікації термінології, оскільки в різних теоріях оголошувалися базовими різні поняття, часто невизначені, суб'єктивні або суперечливі (добро і зло, сенс життя і т.д.).

Категорії етики – це основні поняття етичної науки, які відображають найбільш істотні елементи моралі. Вони є не тільки теоретичними конструкціями, а й тим, що утворює формальний апарат теорії, і в той же час існує в стихійно сформованій свідомості суспільства. Наприклад, категорія справедливості, зміст якої отримало тлумачення ще у Аристотеля, існує в свідомості кожної людини, свідомості будь-якого суспільства, соціальної групи.

Моральні категорії – це поняття моралі, що мають загальний характер, які охоплюють не окремі відносини, а всі області відносин, спонукаючи людину скрізь і всюди керуватися ними. Сюди відносяться такі категорії, як обов'язок і честь, добро і справедливість, гідність і щастя та ін.

Далі звернемося до визначень власне термінів «категорія» і «поняття».

Категорія - 1) загальне поняття, що відображає найбільш істотні властивості і відносини предметів, явищ об'єктивного світу (матерія, час, простір); 2) Загальне поняття, що відображає найбільш істотні зв'язки і

відносини реальної дійсності і пізнання ; 3) розряд, група предметів, явищ, осіб, об'єднаних спільністю будь-яких ознак [105].

Поняття — 1) це форма думки, за допомогою якої предмети виділяються і узагальнюються за істотними ознаками; 2) логічно оформлена думка про загальні суттєві ознаки, зв'язки і відносини предметів чи явищ об'єктивної дійсності; 3) думка, що відображає в узагальненій формі предмети і явища дійсності і зв'язку між ними за допомогою фіксації загальних і специфічних ознак, в якості яких виступають властивості предметів і явищ і відносин між ними [94].

Виходячи з представлених визначень, стає ясно, що в науковій літературі такі терміни, як «моральні категорії», «моральні поняття» і «категорія етики» багато в чому тотожні, і включають в себе ряд понять: добро, зло, обов'язок, честь, совість, щастя, любов, милосердя, свобода та ін.

Вони являють собою поняття не тільки моралі, а й науки етики (її теорії), як більшою мірою загальні, традиційно сформовані і історично перевірені. Завдяки їм в теоретичній і повсякденній моральній свідомості відображаються найбільш істотні, ключові моменти поведінки людей, реальні моральні відносини, почуття, погляди і моральні орієнтири особистості. Вони складають ядро категоріального апарату етики. З їх допомогою моральні явища виділяються з усієї сукупності реалій соціального життя.

При вивченні моральних понять слід розглянути нормативно-оцінний і ціннісно-орієнтований аспекти їх змісту. Традиційні етичні категорії мають на увазі елементи ідеально-запропонованого характеру, роз'яснення того, як повинна уявляти собі людина добро і зло, обов'язок, совість, щастя, гідність, сенс життя і як способи допомагають досягти їх в практичній моральній поведінці [76]. Про моральність людини судять з її вчинків поведінки. Згідно зі словами Г. Гегеля, людина, здійснюючи той чи інший моральний вчинок, ще не добродесний; він добродесний лише в тому випадку, якщо цей спосіб поведінки є постійною рисою його характеру. Знання моральних норм лежить в основі здійснення тих чи інших вчинків. Поведінка дитини ґрунтується на

його спонуканнях і мотивах і коригується вчителем, який виступає в якості носія моральних норм і вимог, що висуваються суспільством. Для того щоб діяти відповідно до моральних норм, дитині, в першу чергу, необхідно про них знати. Моральне знання містить в собі ступінь об'єктивного пізнання і засвоєння людиною моральних принципів і норм, моральних ідеалів і цінностей, прийнятих в суспільстві. За своєю суттю моральні норми, принципи, цінності є ніщо інше як моральні поняття.

Етика розглядає поняття як орієнтуючі моральні цінності. Але реально ціннісними вони стають тільки в результаті зацікавленості в них, так як інтерес і переваги складають основу орієнтації в житті.

Як засоби такої орієнтації мораль висуває уявлення про моральні поняття, що виражають аксіологічний сенс людського існування. Існувати людині можна тільки в світі цінностей, деякі з яких є єдиними для всіх людей незалежно від відмінностей (соціальних, статевих, релігійних, національних, вікових та інше).

Моральні поняття взаємопов'язані і взаємообумовлені, так як тільки в сукупності вони здатні відобразити все різноманіття і специфіку моральних явищ.

Основними моральними поняттями є добро і зло. Зазвичай поняття «благо» і «добро» ототожнюються, але слід враховувати їх розбіжності. Найбільш загальносоціальний характер має «благо» і має не тільки моральний зміст. За допомогою поняття добра з усього комплексу людських благ виділяються моральні блага. Через це добро часто розглядається як моральне благо. Подібна ієрархія понять дає можливість розглянути поняття блага як відображення позитивної цінності матеріальних і духовних явищ об'єктивного світу, їх роль для людини і суспільства в цілому. У міру того, як явища навколишнього середовища задовольняють матеріальні і духовні потреби, вони стають благом для людей і сприяють гармонійному розвитку особистості. У понятті добра зосереджено лише моральне благо.

Поняття благо, добро і зло використовуються там, де є відносини людей один до одного, предметів або явищ об'єктивного світу. Об'єктивні предмети є благом лише в тій мірі, в якій вони відповідають людськими потребами. Моральність, як спосіб контролю відносин людей на основі гуманізму, може бути благом. Поняття добра і зла застосовуються виключно в середовищі людини і людських відносин.

Те, що ми розуміємо під поняттями добро і зло, складалося ще в глибоку давнину в свідомості людей і пізніше отримало своє теоретичне обґрунтування. Становлення добра і зла здійснювалося в процесі зародження моралі. Цінностями вони представлялися при характеристиці дій, вчинків, що здійснюються навмисно, вільно, порівнюваних з ідеалом. Таким чином, сутність добра і зла заснована ідеалом моральності.

Для людини і суспільства добро представляється як позитивне, щось значуще, необхідна умова життя, співвідноситься з гармонією і благополуччям. Зло, в свою чергу, несе руйнування. Ці поняття пізнаються виключно в єдності, тому, щоб бути добрим, необхідно пізнати зло. Добро набуває значимість на противагу злу і фігурує як протистояння злу [65]

Людина сильно пов'язана з суспільством і не може бути досить вільною окремо від нього, тому в міру залежності від своєї соціальної сутності вона має безсумнівні обов'язки перед суспільством: їх осмислення, прийняття і відчуті формують основу морального обов'язку. Почуття обов'язку робить сильно вплив на поведінку і діяльність людей, оповідає про те, що моральні мотиви поведінки однієї особистості обумовлені вимогами суспільної моралі. Зважаючи на це, обов'язок сприймається не як аскетизм, самозречення або відмова від земних благ, а як відчуття власної суспільної корисності.

Вимоги обов'язку є самоцінними, людина виконує їх безкорисливо, окремо від зовнішніх норм, вказуючи на перевагу по відношенню до власних пристрастей, потреб і всього того, що дає можливість сказати про обов'язок як внутрішньої потреби людини.

Здатність моральної свідомості до самоконтролю і самооцінки обумовлює поняття совісті. У змісті поняття присутній переважно оціночний аспект моральної свідомості. Воно утворює союз певних почуттів, думок і переживань, що складаються в тому, що людина дає оцінку своїй поведінці, його мотивам і наслідкам завдяки виробленому ним моральної свідомості.

У моральних відносинах, що визначаються суспільним буттям, відбивається моральна свідомість людей. А зміст совісті знаходить своє визначення в моральних відносинах, що утворилися в суспільстві, але тим не менш залежить і від індивідуальних особливостей людини. Кожній людині властива совість. Суть в тому, який її зміст і специфіка самоаналізу. Отже, совість являє собою осмислення людиною своєї причетності до долі інших людей і має прямий зв'язок з переконаністю, активною життєвою позицією особистості. Таким чином, совість, виступаючи в ролі самооцінки, може являти собою мотив поведінки особистості. Вона не є вродженим почуттям.

Совість і обов'язок утворюються в процесі виховання людини, її соціалізації і здійснюється це в кілька етапів: авторитарна — совість покладається на думки авторитетних людей і пов'язана зі страхом несхвалення, покарання; гуманістична — формування «другого Я» зрілою совістю.

Совість, заснована на розумі, являє собою емоційний феномен, що виявляється як докори сумління через відступ від норм, істинність установок, аргументи виправдання, почуття сорому. Заснована на розумі, совість постає у вигляді емоційного феномена, який проявляється як докори сумління через відступ від загальноприйнятих норм, справжність установок, аргументи виправдання, почуття сорому. Якщо людина знаходиться в гармонії зі своїми моральними запевненнями, вона відчуває моральне задоволення і відчуває, що її совість чиста.

Отже, совість виступає в ролі критичної оцінки людиною своїх вчинків, мислення, усвідомлення власного морального обов'язку. Найважливіша якість совісті - це свобода, яка розуміється як право людини на самостійне формування установок, незалежність духовного життя.

Даючи визначення поняттю честь і тісно пов'язаного з ним поняттю гідності, етика виходить з пояснення сутності людини, зі здатності людської свідомості відображати не тільки об'єктивний світ, а й місце, значимість самої людини в цьому світі.

Так поняття честі фіксує усвідомлення особистістю своєї причетності до спільної справи, усвідомлення своєї корисності, згоду з оцінкою своєї особистості. Це усвідомлення і становить зміст особистої гідності людини.

Зміст поняття гідності є усвідомленням своєї значущості як людини взагалі і як представника певної суспільної групи. Оцінка ж гідності особистості нею самою і іншими людьми являє собою зміст честі.

Чесність і гідність невіддільні одна від одної. Вони формуються в процесі моральної практики людей і соціальних груп. Чесність і гідність не приходять самі по собі — вони набуваються вихованням в собі самому позитивних рис характеру, і морально підносять людину. Особиста гідність являє собою здатність дбайливо ставитися до гідності і честі інших людей, виходячи із золотого правила моральності, існуючого в усі часи в різних інтерпретаціях (не роби по відношенню до інших того, чого не бажаєш собі).

Таким чином, чесна людина володіє і гідністю – правдивістю по відношенню до себе, адекватністю сприйняття себе і самовираження, розуміння своїх негативних і позитивних схильностей.

Поняття справедливості – досить широке поняття, яке вживається в соціально-політичному, юридичному і моральному значенні [83].

В історії етики першим мислителем, який створив концепцію справедливості, був Платон. У роботі «Держава» він визначив справедливість як середину між крайнощами.

Правило таліона – перша відома форма справедливості. Воно вказує на зв'язок справедливості і рівності, сюди ж входять відносини взаємної відплати (кровна помста, життя за життя, око за око).

Поняття справедливості виникло ще в первісному суспільстві з наївних уявлень людини про природну рівність всіх людей. Воно являло собою

зрівняльну справедливість. Далі, в результаті соціальної диференціації, формується розподільна справедливість (розподіл благ згідно станової, кастової, класової та іншої приналежності).

Паралельно виникає і соціальна несправедливість, що призводить людей до відстоювання своїх інтересів. З виникненням держави закони, право закріплюють сформовані в суспільстві положення і претендують на вираження справедливості. Вони вступають в конфлікт з традиціями суспільства, що визначають колишнє розуміння справедливості. Місце таліона замінює морально-правову свідомість: виникає заборона на індивідуальну помсту, проголошується «золоте правило моральності».

У сучасному суспільстві справедливість є:

- характеристикою людських відносин, рівні права всіх людей закріплені законом і зафіксовані у Загальній Декларації прав людини;
- принципом, що регулює взаємовідносини людей, розподілу соціальних цінностей, включає зрівняльний елемент;
- зрівняльним принципом, що реалізується в рівності, яка є найважливішою умовою життя людини і розвитку її особистості;
- хто віддає – у розподілі благ, покаранні за злочин;
- соціально-правовим встановленням держави, що виражає переважно інтереси правлячих груп, які не завжди збігаються з моральними уявленнями про справедливість.

Таким чином, в сучасній етиці, справедливим є все те, що визначається мірою відповідності поведінки вимогам моралі.

Одним з найважливіших моральних понять є поняття щастя. Щастя виражає позитивну і інтегруючу оцінку життя, де воно вторинне по відношенню до життєдіяльності, відображає її. Щастя розглядається так само і як своєрідний мотив діяльності. Як мотив, щастя існує як само собою зрозуміле, в тій чи іншій мірі визначає життєву стратегію.

Щастя є емоційним переживанням, заснованим на позитивному оцінюванні себе людиною, свого життя і містить різні емоційні стани, в їх числі і негативні, наприклад, страждання, переживання і т.д.

Щастя пов'язане з можливістю самореалізації особистості в різних сферах життя, тому спектр умов щасливого життя широкий. Подолання себе, своєї негативної природи – спосіб самореалізації особистості. Виділені в якості умов щастя найбільш істотні його підстави, що носять сутнісний, вічний, індивідуальний характер.

Отже, моральне поняття являє собою глибоке і осмислене знання про основні аспекти етичних норм і вимог, прийнятих в суспільстві. Воно носить суб'єктивний характер і формується на основі моральних уявлень. Список моральних понять великий і включає в себе слова, що характеризують моральні норми, цінності, якості, принципи та ідеали. Кожне моральне поняття має індивідуальну специфіку і функціональне призначення в системі етичних знань. Моральні поняття можуть носити як негативне, так і позитивне забарвлення [35].

Формування понять включає в себе характеристику понять як логічних категорій, відбір змісту знань і виявлення найбільш підходящих умов роботи над поняттям. Це складний процес, який має на увазі засвоєння понять і подальше їх поглиблення і розвиток. Освіта понять – це здатність, властива тільки людській свідомості. Чуттєвий досвід людини безпосередньо пов'язаний з мисленням. Спостерігаючи за явищами природи і суспільства, вона керується певними поняттями. Поняття, засноване на відчутті і уявленні, виражає сутність явища за допомогою узагальнення дослідних даних, відхилення від несуттєвого, другорядного.

Моральне поняття виступає основою дій і вчинків людини. Поняття постають перед учнями як елементи соціального досвіду, в яких фіксуються досягнення попередніх поколінь. Учні, набуваючи цей соціальний досвід, роблять його своїм індивідуальним, елементом власного розумового розвитку. Процес засвоєння моральних понять проходить, загалом, ті ж етапи, що і в разі

засвоєння інтелектуальних (наукових) понять, тому закономірності їх формування збігаються.

І. Павлов уможливив розмежування відчуття і уявлення, з одного боку, поняття — з іншого, відчуття і уявлення є сигналами першого ступеня, поняття — другий, відчуття і уявлення — це те, що є загальним у людини і пов'язане з мовою, сигнальною системою мовного вираження [83].

Говорячи про концепції формування понять, слід зазначити роботи Н. Менчинської і Д. Богоявленського. Вони досліджували засвоєння змісту та обсягу наукових понять, їх ознак з точки зору їх значущості. Формування понять представляється як процес, що йде від неповних, безсистемних, помилкових знань до знань правильних [73].

П. Гальперін і Н. Тализіна, прихильники поетапного формування розумових дій, вивчали діяльність, що веде до засвоєння понять. Організація поетапного засвоєння знань з поопераційним контролем забезпечують, на їхню думку, безпомилкове засвоєння відповідного поняття [35].

В. Давидов бачить шлях формування наукових понять в процесі руху від абстрактного до конкретного. При цьому вагоме значення надається розвитку теоретичного мислення, формуванню вміння робити відповідні узагальнення.

Понятійним прийнято називати таке узагальнення, яке приводить учнів до розкриття нового загального поняття, до «підведення даного предмета під загальне поняття» або до конкретизації загального поняття на приватних явищах. [28]

Як ми бачимо, засвоєння поняття не зводиться до заучування його визначення, хоча це досить часто зустрічається в педагогічній практиці. Базою успішного формування поняття є вміння учнів «бачити», виділяти значущі, істотні ознаки предметів і явищ, характерні тільки для даного класу.

Формування моральних понять, уявлень, мотивів, оцінок, установок, ціннісних орієнтації в результаті формує свідомість в цілому. Моральні поняття, якими опановують учні, формують у них моральні мотиви поведінки,

вміння давати моральні оцінки явищ суспільного життя, оцінки і самооцінки власної поведінки і своїх товаришів, а також відносин в колективі [76].

Процес утворення понять передбачає перехід від ступеня чуттєвого пізнання до абстрактного мислення, від образу світу в формі відчуттів, сприйняття і уявлень до оформлення його в поняттях. Зважаючи на це, хід освіти понять передбачає накопичення в учнів особистих спостережень, фактів, наочно-чуттєве сприйняття яких дозволяє накопичувати образні уявлення. Моральне просвітництво сприяє перетворенню накопичених уявлень в поняття. Роздуми дітей, емоційне ставлення до вивчених явищ, оволодіння прийомами аналізу подій суспільного життя в процесі цих бесід забезпечують перехід від образно-чуттєвого до понятійного відображення моральних явищ.

Таким чином, моральні поняття являють собою глибоке і осмислене знання про основні аспекти етичних норм і вимог, прийнятих в суспільстві, складають комплекс слів, що характеризують моральні норми, цінності, якості, принципи та ідеали. Виходячи з існуючих концепцій формування понять, стає зрозумілим, засвоєння поняття не зводиться до заучування його визначення. Воно можливе завдяки вмінню учнів «бачити», виділяти значущі, істотні ознаки предметів і явищ. Формування моральних понять відбувається відповідно до певних психологічних закономірностей. Свій початок воно бере у відчуттях, що формуються на основі чуттєвого пізнання. Далі, на їх основі утворюється сприйняття, що містить цілісний образ явища дійсності. І, завдяки унікальній дії механізму пам'яті, утворюється уявлення, яке, в свою чергу, стаючи все більш і більш узагальненим, набуває ознак поняття.

1.3. Специфіка формування морально-етичних цінностей у дітей молодшого шкільного віку

Період молодшого шкільного віку має особливе значення через свою важливість в дитячому розвитку. Даний етап містить значні зміни в психіці дитини. Все, що вона вбирає в себе від навколишнього світу: уявлення, знання — сприяє формуванню теоретичного мислення в зрозумілих або легкозасвоєваних для даного віку формах.

У молодшого школяра мислення знаходиться на переломному етапі: здійснюється перехід мислення від наочно-образного до словесно-логічного, понятійного мислення.

Перш ніж дитина піде до школи і опанує певною системою знань, вона вже володіє в тій чи іншій мірі процесами аналізу, синтезу, узагальнення. Однак всі вони починають зазнавати перебудову. Загальне вже не є збірною сукупністю приватних предметів, а перетворюється в комплекс однорідних, значно пов'язаних між собою властивостей. У мисленні дитини важливе значення починають мати родові і видові поняття, а також відповідні форми абстракції. Одночасно перетворюються індукція і дедукція. Синтез і аналіз починають проходити нові шляхи. Думка утворює за допомогою переходу від випадково сформованих зв'язків до найбільш істотного в них. Але при цьому існує деяка обмеженість мислення з перевагою зовнішніх чуттєвих ознак і властивостей. На даному щаблі розвитку мислення дитині вже доступно наукове знання, оскільки воно міститься в пізнанні певних фактів, їх систематизації, класифікації та емпіричному поясненні. Цілісне мислення дитини, що включає відповідні його розвитку умовиводи, поняття і судження, отримує на новому щаблі іншу будову.

Набуваючи початкові основи системи знань в перший етап систематичного шкільного навчання, дитина виявляється в області абстракції. Проникаючи в неї, йому вдається подолати труднощі узагальнення, переміщаючись в один і той же час з двох сторін — і від загального до часткового, і від часткового до загального (Л. Виготський). Опіраючись на одиничний випадок, а також на одну з опорних точок, опанованих дитиною зі сфери загального, вона просувається до спеціального поняття і за допомогою

подальшого узагальнення часткового доходить до більш змістовного узагальнення.

В даному віці активно формується особистість, розвиваються індивідуальні механізми поведінки (А. Запорожець, Л. Божович, А. Леонтьєв). Такі вчені, як Л. Виготський, Л. Божович, Д. Ельконін, В. Мухіна, відзначають, що саме в молодшому шкільному віці починає формуватися моральна регуляція. Моральність дитини передбачає внутрішню мотивацію поведінки, що дозволяє робити дитині правильний моральний вибір.

Видатними вченими-дослідниками було створено багато праць в процесі вивченні проблем моральності, важливість вирішення яких було очевидним. В. Сухомлинський говорив про необхідність займатися моральним вихованням дитини, навчати її «вмінню відчувати людину». Він стверджував, що ніхто не вчить маленьку людину бути байдужою до людей, ламати дерева, зневажати красу, вище за все ставити своє особисте. Вся справа в одній, дуже важливій закономірності морального виховання. Якщо людину вчать добру – вчать вміло, розумно, наполегливо, вимогливо, в результаті буде добро. Вчать злу (дуже рідко, але буває і так), в результаті буде зло. Не вчать ні добру, ні злу – все одно буде зло, тому що і людиною її треба зробити. Василь Олександрович вважав, що непорушна основа морального переконання закладається в дитинстві і ранньому отроцтві, коли добро і зло, честь і безчестя, справедливість і несправедливість доступні розумінню дитини лише за умови яскравої наочності, очевидності морального сенсу того, що вона бачить, робить, спостерігає [101].

Школа є найважливішою ланкою в системі виховання підростаючого покоління. На кожному етапі навчання дитини домінує своя сторона виховання. Про важливість морального виховання в молодшому шкільному віці говорив Ю. Бабанський, відзначаючи, що діти опановують прості нормами моральності і зможуть навчитися слідувати їм в різних ситуаціях. Навчальний процес і моральне виховання тісно взаємопов'язані. У сучасній школі, коли відбулося збільшення в обсязі змісту освіти і ускладнилася

внутрішня структура, в моральному вихованні неухильно зростає роль навчального процесу. З змістовною стороною моральних понять діти знайомляться за допомогою наукових знань, одержуваних учнями в процесі вивчення навчальних предметів. Моральні знання нітрохи не менш значущі для загального розвитку школярів, ніж знання з конкретних дисциплін. Специфічну особливість морального виховання відзначає Н. Болдирєв, який говорив про те, що його не можна відокремити в якийсь спеціальний виховний процес. Моральний вигляд утворюється в ході різнобічної діяльності дітей (навчанні, іграх), в різних відносинах, в які вони вступають з однолітками в будь-яких ситуаціях, з дітьми молодше себе і з дорослими [9].

Однак, моральне виховання, будучи цілеспрямованим процесом, визначає систему змісту, форм, методів і прийомів педагогічних дій. Навчальна діяльність, будучи провідною в молодшому шкільному віці, передбачає забезпечення засвоєння знань в тій чи іншій системі, а також відкриває можливості учням для оволодіння прийомами, способами вирішення всіляких моральних і розумових завдань.

Проблема морального розвитку школярів в сучасній соціальній ситуації особливо актуальна. Унікальністю процесу виховання є його безперервність і тривалість, а результати можуть бути розтягнуті в часі. Концентрична побудова процесу морального виховання є чільною ознакою даного процесу: виховні завдання вирішуються, починаючи з елементарного рівня, а закінчуються більш високим. Щоб досягти мети виховання застосовуються все більш ускладнені види діяльності. Цей принцип втілюється в життя, враховуючи особливості вікового періоду учнів. Для морального виховання властива динаміка і творчість: вчителі часто вносять виправлення, які сприяють його вдосконаленню [22].

Більшість факторів, які обумовлюють моральне формування і розвиток особистості школяра, поділяються на три групи: соціальні, природні (біологічні) і педагогічні. Взаємодіючи з середовищем і надаючи цілеспрямований вплив, школяр соціалізується, набуває цінний досвід

моральної поведінки. Безліч соціальних умов і біологічних факторів впливають на моральне становлення особистості, але провідну роль в цьому процесі відводять педагогічним, як найбільш керованим, спрямованим на вироблення певного роду відносин [55].

Правильно організувати діяльність дитини – одне із завдань виховання. У ній формуються моральні якості, а виникаючі відносини можуть впливати на зміну цілей і мотивів діяльності, що впливає на засвоєння моральних норм і цінностей організацій. Діяльність людини виступає і як критерій її морального розвитку. Моральна свідомість дитини розвивається через сприйняття і усвідомлення змісту впливів, які надходять і від батьків і педагогів, оточуючих людей через переробку цих впливів у зв'язку з моральним досвідом індивіда, його поглядами і ціннісними орієнтаціями. У свідомості дитини вплив ззовні набуває індивідуальне значення, таким чином, формуючи суб'єктивне ставлення до нього. У зв'язку з цим, формуються мотиви поведінки, прийняття рішення і моральний вибір дитиною власних вчинків. Можливо, що спрямованість шкільного виховання і реальні вчинки дітей можуть бути неадекватними, але сенс виховання полягає в тому, щоб досягти відповідності між вимогами належної поведінки і внутрішньої готовності до цього.

У процесі морального виховання важливу роль відіграє моральне просвітництво, метою якого є повідомлення дитині сукупності знань про норми і моральні принципи суспільства, якими їй необхідно оволодіти. Усвідомлюючи і переживаючи моральні принципи і норми, ми сприймаємо зразки моральної поведінки, опановуємо моральними оцінками і вчинками. Особлива роль тут відводиться формуванню моральних понять у дітей молодшого шкільного віку [36].

Моральні поняття являють собою досить велику групу слів, що характеризують моральні норми, цінності, якості, принципи та ідеали. Кожне моральне поняття має індивідуальну специфіку і функціональне призначення

в системі етичних знань. Вони можуть носити як негативну, так і позитивну забарвлення.

Номенклатуру моральних понять була виділена на основі класифікації цінностей С. Маслоу і бази національних цінностей, викладених в концепції духовно-морального розвитку і виховання особистості громадянина України, і виглядає наступним чином:

- 1) почуття: обов'язок, повага, вдячність, справедливість;
- 2) якості: щедрість, доброта, вірність, чесність, милосердя;
- 3) відносини: співчуття, любов, дружба.

Далі ми переходимо до питання формування моральних понять у молодших школярів. Діти опановують поняттями в ході навчання. Оволодіння понятійним змістом наукового знання, яке склалося в ході історичного розвитку, є одночасно процесом становлення здатності до узагальнення у дітей. Розвиток даної здатності у дитини є не тільки передумовою, а й наслідком її інтелектуальної діяльності, спрямованої на освоєння змісту понять.

В ході шкільного навчання становленню і розвитку моральних понять в учнів початкових класів виділено особливе місце. Л. Виготський першим зайнявся дослідженням процесу формування понять. Він використовував методику «подвійної стимуляції» і експериментальним шляхом визначив три головні шаблі формування понять:

1. Виникнення хаотичної, неоформленої безлічі предметів, синкретичного їх зчеплення, названого одним словом.

2. Формування понять-груп за допомогою декількох об'єктивних ознак. Такого роду скупчення мають чотири види: коли будь-який помічений зовні зв'язок береться як цілісна підстава для віднесення предметів до загального класу (асоціативний); відбувається взаємне об'єднання і доповнення предметів за допомогою приватної функціональної ознаки (колекційний); здійснюється перехід комплексу від однієї ознаки до іншої таким чином, що одні предмети об'єднуються за допомогою одних, а інші – досконалих інших ознак, при

цьому всі вони входять в одну групу (ланцюговий); структура виглядає наступним чином: внутрішньо — комплекс, зовні — поняття (псевдозрозуміння).

3. Формування справжніх понять. Тут передбачається, що дитина здатна відокремлювати і абстрагувати елементи, а потім об'єднувати в цілісне поняття поза зв'язком з предметами, до яких вони відносяться [34].

Л. Виготський говорив про те, що поняття — це складний акт мислення, яким не можна заволодіти шляхом звичайного заучування. Необхідно, щоб думка дитини виросла в своєму внутрішньому розвитку до такої міри, щоб поняття саме виникло в свідомості. Вчений припускає, що будь-яке значення слова в кожному віці має вигляд узагальнення з подальшим його розвитком [34].

Якщо звернутися до можливостей вирішення даної проблеми в процесі роботи з учнями початкової школи, слід зазначити, що в ході навчання дитина опановує комплексом нових понять не тільки завдяки власному практичному досвіду, а й за допомогою суспільно-історичного досвіду, представленого в навчальних предметах. Вивчення даних понять – активна діяльність, її зміст включає постановку і вирішення проблеми, затвердження і перевірку гіпотези, пошук і перевірку значень.

Психологи, що займаються вивчення вікової специфіки, приходять до висновку, що у дитини спочатку утворюються образні поняття. Початковим щаблем пізнання є відчуття, другим – абстрактне мислення (мислення в поняттях), характерне тільки для людини. Мислення формується ще на першому щаблі, але оперує вже змістом понять, що склалися в ході людської праці.

Аналіз теорії з проблеми формування понять підвів нас до висновку, що різні пропоновані дослідниками способи становлення понять містять схожі моменти. А саме, починаються з конкретно-чуттєвого сприйняття, переходять в абстрагування, після чого оформляється словесне визначення поняття. Це була характеристика початкового етапу утворення понять. Наступним кроком

буде формування понять шляхом переходу від абстрактного до конкретного. Таким чином зміст поняття наповнюється, підтверджується його обсяг і розкриваються взаємозв'язки з іншими поняттями.

Разом з тим, психологічні особливості молодших школярів визначають дещо іншу, ніж у дорослих, логіку пізнавальної діяльності. Для дитини спочатку необхідно емоційне прийняття об'єкта пізнання, потім вона починає діяти з ним і тільки потім на основі усвідомлення своїх дій і відбувається деяке пізнання об'єкта.

Однак, специфічні особливості вікового періоду молодшого шкільного віку передбачають іншу, ніж у дорослих, послідовність пізнавальної діяльності. Дитині спочатку необхідно емоційне прийняття об'єкта вивчення і тільки потім вона починає маніпулювати ним, а після, за допомогою осмислення власних дій, і здійснюється певне пізнання об'єкта.

В останніх працях дослідників присутня ідея органічної єдності емоційного та інтелектуального розвитку дитини. С. Маслов у своїх роботах доводив взаємну залежність між пізнавальною активністю і емоціями в початковому навчанні на основі пробудження внутрішніх мотивів навчання.

Отже, в ході формування понять важливо мати на увазі підвищену емоційну сприйнятливості молодших школярів.

На основі виділених декількох підходів до питання про формування понять в процесі мислення у молодших школярів, дослідники виділяють різні механізми реалізації цього процесу.

Значущою є теорія ступенів навчання і. Й. Гербарта, яка має на увазі осмислення психологічних механізмів процесу формування понять. Згідно з його точки зору, навчання містить два моменти: заглиблення (в досліджуваний матеріал) і усвідомлення (самого себе). Він виділяє чотири ступені навчання [39]:

- Ясність (втілення узагальненого образу).
- Асоціації (установка взаємозв'язку з наявними уявленнями).

- Система (осмислення певного взаємовідносини кожного її елемента).
- Метод (усвідомлення всього ходу пізнання).

Представлена теорія Й. Гербарта викликає науковий інтерес з позиції нашого дослідження, оскільки бере до уваги взаємозв'язок підсвідомої і свідомої сфер психіки, виділяючи переважаючі сторони кожної стадії навчання.

Отже, можна зробити висновок, що опорою процесу формування понять у молодших школярів є основні ступені пізнання з виділенням взаємозв'язку образного і логічного компонентів мислення, і бази, що включає емоційний компонент.

Щоб виділити основні компоненти формування моральних понять, ми взяли за основу висновок А.А.Бодальов, який зазначав, що моральне виховання людини охоплює всі основні сторони особистості: емоційну, волюву і пізнавальну.

Таким чином ми отримали наступні компоненти формування моральних понять: когнітивний, мотиваційний і емоційно-чуттєвий.

Когнітивний (пізнавальний) компонент в процесі формування моральних понять у дітей молодшого шкільного віку включає: оволодіння ними системи знань, в яких присутні істотні ознаки моральних понять, виділених для засвоєння; зміст моральних відносин. Даний компонент сприяє формуванню в учнів моральної позиції по відношенню до себе і оточуючих людей, обумовлює моральний розвиток дитини, є змістовною основою досліджуваного процесу.

Мотиваційна частина є не тільки важливим фактором діяльності, але і основою особистості, як відзначають багато дослідників. При цьому істотним буде потреба в самовираженні і самореалізації власного морального потенціалу. Такий високий рівень мотиву молодшому школяреві ще недоступний, оскільки таке новоутворення мислення в даному віці, іменоване

рефлексією, знаходиться на стадії становлення. Тому названий компонент не виділяється для вивчення ступеня його сформованості.

Емоційно-чуттєвий компонент являє собою комплекс емоцій і почуттів, пов'язаних з усвідомленням феномена моральних понять. При цьому домінування емоцій або почуттів, або того і іншого разом вказує на рівень моральності людини.

У молодшому шкільному віці народжується соціальне «Я» дитини і ця зміна самосвідомості призводить до переоцінки цінностей: все, що має відношення до навчальної діяльності, виявляється цінним, те що пов'язано з грою, менш важливим. У поведінці в цей час втрачається дитяча безпосередність. Потреба стати дорослим у молодшого школяра набуває вигляду прагнення бути хорошим учнем.

Дослідження психологами особистості молодшого школяра свідчать про те, що в його діяльності значну роль відіграють такі мотиви, як зачатки почуття обов'язку перед іншими людьми, співчуття, бажання допомогти, почуття власної гідності (діяльнісно-творчий критерій). Діяльність дітей, спонукувана соціально спрямованими мотивами, стає цілеспрямованою, самостійною, наполегливою. Поряд з іншими якостями особистості у дітей формується відповідальність. У молодшому шкільному віці закладаються основи таких соціальних почуттів, як любов до Батьківщини і національна гордість, захоплене ставлення до героїв-патріотів, до сміливих і відважних людей (емоційний критерій).

Вчені-психологи (В. Крутецький, В. Мухіна, Л. Славіна) встановили, що молодший шкільний вік є класичним часом оформлення моральних ідей і правил. Дитина типово «слухняна» в ці роки, вона з інтересом і захопленням приймає в душі різні правила і закони. В ході навчальної роботи школярі включені в реальну колективну діяльність, де йде засвоєння моральних норм, що регулюють взаємини учнів між собою і взаємини учнів з учителем.

Молодший шкільний вік характеризується підвищеною сприйнятливостю до засвоєння моральних правил і норм. Стрижнем, що

визначає моральний розвиток особистості молодшого школяра, є формування гуманістичного ставлення і взаємини дітей, опора на почуття, емоційну чуйність [21, с. 211].

В роботі з формування моральних уявлень слід враховувати гендерні особливості. Так, наприклад, у дівчаток більш розвинені почуття емпатії, соціальної відповідальності, ніж у хлопчиків. У дівчаток спостерігається словесне схвалення соціальних норм поведінки, у хлопчиків – діяльний початок.

На основі аналізу літератури і позиції ряду дослідників, таких як: Д. Ельконін, Л. Виготський, В. Кулагіна, В. Мухіна, ми з'ясували, що молодший шкільний вік є сенситивним періодом для формування моральних уявлень. Особливості сприйняття і мислення молодших школярів необхідно враховувати при формуванні моральних категорій про добро і зло, систем поглядів на навколишній світ (уявлень, понять, поглядів), знань моральних норм, принципів і правил поведінки в суспільстві (когнітивний критерій). Особливості емоційності молодших школярів необхідно використовувати в розвитку емоційної чуйності до інших людей, їх вчинків; умінні дітей співчувати, співпереживати ближньому (емоційний критерій). При виборі тематики уроку, педагогу необхідно вибудовувати свою діяльність, так, щоб дитина прагнула допомагати однокласникам, шанобливо ставиться до оточуючих, бути працьовитою, створювати творчу атмосферу навколо себе (діяльнісно-творчий критерій).

В сучасних умовах особлива відповідальність за формування моральних основ особистості лягає на школу, тому дуже важливо вибрати оптимальну форму побудови роботи, з урахуванням психолого-педагогічних характеристик молодшого шкільного віку, яка могла б забезпечити результативність, головна мета якої сформованість моральних уявлень.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що молодший шкільний вік — це особливий період, де виявляється істотний виховний вплив школи і вчителя, і основою є навчально-пізнавальна діяльність як провідна для дитини.

В даному віці виникають у молодших школярів центральні психологічні новоутворення: довільна смислова пам'ять, словесно-логічне мислення, аналіз, довільна увагу, рефлексія змісту, підстав і способів діяльності. Дітям властива емоційна забарвленість уяви, сприйняття, розумової діяльності.

Специфічні особливості молодшого шкільного віку дозволяють розглядати даний віковий період і як самоцінний віковий щабель в моральному розвитку, і як сензитивний період для формування моральних понять.

На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми формування понять, з виділенням особливостей мислення учнів початкової школи і основних етапів пізнання, виділених в роботах Л. Виготського., К. Ушинського, були виявлені наступні етапи формування моральних понять в учнів початкових класів:

1. Первинне синтезування морального уявлення і початкове визначення морального поняття. На даному етапі вірним буде звернення до особистого досвіду школярів, актуалізація їх моральних уявлень, організація емоційного сприйняття нового поняття.

2. Характеристика морального поняття, виокремлення істотних і несуттєвих ознак морального поняття.

3. Використання, конкретизація та узагальнення морального поняття в навчанні.

4. Впровадження моральних понять в активний словник школярів в процесі оцінки себе та інших людей, Своїх і чужих вчинків, будь-яких життєвих ситуацій, в своїх творчих роботах.

Так само сформульовані фактори, що дають визначення специфіці процесу формування моральних понять у молодших школярів: формування моральних понять здійснюється на основі союзу логічного і емоційно-образного компонентів мислення молодшого школяра;

- цілеспрямоване осмислення емоційного сприйняття моральних понять разом з раціональним пізнанням втілює зв'язок емоцій з логікою і призводить до поетапного формування моральних понять;

- для формування необхідно відібрати моральні поняття з урахуванням вікових особливостей мислення учнів, моральних цінностей, що належать певному суспільству.

1.4. Роль художніх творів у формуванні ціннісних орієнтацій учнів початкової школи

Вихідні поняття, які першочергово вводять дітей в роз'яснення закономірностей навколишнього їх світу, формуються в шкільному курсі початкового навчання. Вони ґрунтуються на чуттєвому досвіді молодшого школяра і дають можливість переходу від поняття явища до його сутності.

Усвідомлення і переживання моральних принципів і норм прямо пов'язане з усвідомленням зразків моральної поведінки і сприяє формуванню моральних оцінок і вчинків. За твердженням К. Ушинського, цілеспрямоване повідомлення моральних знань відбувається головним чином на уроках читання і розвитку мови.

Застосування моральних еталонів, створених в культурі протягом усього історичного розвитку, є головним засобом морального виховання. Моральні ідеали концентруються навколо людини і формуються в рамках гуманістичного світогляду як узагальненої системи природного і соціального середовища. К. Ушинський зазначав, що моральні поняття формуються успішно, якщо є опора на наочні уявлення, на розуміння зразка поведінки або ідеалу, що виникає у свідомості школяра [103].

Допомогти в підведенні дитини до оцінки і осмислення своїх вчинків, а також якостей і закріпити розуміння моральних норм, може художній твір,

який виводить на світ найблагородніші людські почуття, якості і думки. Завдяки таланту письменника дитина входить в атмосферу співчуття, співпереживання, емоційної оцінки поганого і хорошого, вловлює суть явищ. Специфічний текст художнього твору дозволяє через розум, відчуття розрізняти красу і потворність, прекрасне в природі, добро і зло в житті. Автор художнього твору загострює увагу читача на тих подіях і фактах, про які він раніше не замислювався або не помічав. Переплітаючи ці події за допомогою своєї уяви, письменник огортає їх в словесну матерію, яка відкриває читачеві нову реальність. Незважаючи на те, що цей світ існує тільки на сторінках твору, читач все одно відчуває його і переживає разом з героями. На уроках літературного читання молодші школярі опановують і застосовують такі моральні поняття: справедливість, милосердя, чесність, доброта і. т. д.

Зміст уроку літературного читання наповнений прикладами моральної поведінки. Приклад як метод виховання дозволяє розширити моральний досвід дитини, спонукати її до внутрішнього діалогу, пробудити в ній моральну рефлексію, забезпечити можливість вибору при побудові власної системи ціннісних відносин, продемонструвати дитині реальну можливість проходження ідеалу в житті. У прикладах, що демонструють спрямованість людей до вершин духу, персоніфікується, наповнюється конкретним життєвим змістом національний виховний ідеал.

Людина є центром багатьох художніх творів, а також її емоції і почуття, відносини з навколишнім середовищем. Вчинки героїв створюються автором і сприймаються разом з об'єктивним змістом тексту. Разом з тим, в ході аналізу твору через визначення мотивів вчинків персонажів, оцінки їх, уточнюються погляди автора і порівнюються з думками учнів. У початкових класах при даному виді роботи необхідно враховувати особливості молодшого шкільного віку

Молодший школяр, мислячий образами, емоційно сприймає яскраво забарвлені події і факти, особливо одягнені в художню форму. Сприйняття для них не є чисто пізнавальним актом, сюди входять і емоційно-ціннісний, і

естетичний компонент. У процесі сприйняття художнього тексту у дитини складаються уявлення про якості героїв, а також формується власне ставлення до твору в цілому і до представленої дійсності. Молодшому школяреві цікаві, як правило, окремі яскраві епізоди. Вчинки героїв він судить дуже категорично і односторонньо, вони завжди емоційно забарвлені. Дитині дуже цікава доля улюбленого героя і вона проявляє йому захоплені почуття співпереживання.

Щоб зрозуміти авторську позицію, а потім узагальнити сприйняття навколишнього світу, а також усвідомити своє ставлення, осмислити вплив твору на власні особисті установки, молодшому школяреві необхідна допомога вчителя. Важливо разом з учнями обговорити і закріпити первинні враження від прочитаного твору, затвердити і осмислити суб'єктивне його сприйняття, зіставивши з об'єктивною логікою і структурою проведення. Найбільш ефективно формування моральних понять буде відбуватися на основі наочного, яскравого матеріалу, яким і є будь-який високохудожній твір.

Існує ряд прийомів, які доцільно використовувати в процесі роботи над текстом, зокрема, при його аналізі. Вони органічно вписуються в методiku аналізу художнього твору і спрямовані на ефективне засвоєння моральних понять.

Дійсно, читаючи, дитина знайомиться з навколишнім життям, природою, працею людей, з однолітками, їх radoщами, а часом і невдачами. Художнє слово впливає не тільки на свідомість, а й на почуття і вчинки дитини. Слово може окрилити дитину, викликати бажання стати краще, зробити щось хороше, допомагає усвідомити людські взаємини, познайомити з нормами поведінки. Формуванню духовно-моральних уявлень і морального досвіду сприяє повідомлення дітям знань про моральні якості людини.

Величезний вплив на дітей мають казки, вони добре сприймаються і засвоюються дітьми. Казки несуть в собі глибоку народну мудрість, пронизану християнською моральністю. Спільний з дітьми аналіз казкових ситуацій і характерів героїв сприяє формуванню умінь правильної поведінки в тих чи інших ситуаціях. Діти відчують естетичну насолоду, читаючи українські

народні чи авторські казки, вчать шануванню старших, досягають основи морального життя. Казки вчать читачів слідувати заповідям, даним людині Богом, жити в гармонії з собою і світом. У процесі роботи над казкою діти роблять висновки про те, що добро віддається тим, хто живе, слідує моральним законам: «не убий», «Шануй батька і матір», «не бреш», «не заздри», а до тих, хто порушує заповіді, приходять відплата. Героїчний епос українського народу дає дітям зразок істинного патріотизму. Легендарні козаки є втіленням моральних властивостей українського народу: безкорисливості, мужності, справедливості, почуття власної гідності, працьовитості. Дивовижний світ духовності рідного народу відкривається школярам при вивченні казок. Діти із задоволенням виконують різноманітні творчі завдання. Багато цікавого про минуле вони дізнаються від старих людей, багато чому корисного в житті, першим трудовим навичкам вчать у дідусів і бабусь, останні ж допомагають дітям пізнати таємниці природи.

Бабусі долучають дітей до витоків народної поезії і вчать їх рідної мови. А головне – вони, ці прожили довге важке життя і вчать дітей доброті. Доброта і любов старших до дітей вчать і дітей бути добрими, чуйними, уважними до інших людей. Таким чином, спираючись на все вищевикладене, ми можемо зробити висновок про те, що уроки літературного читання сприяють духовно-моральному розвитку учнів.

Робота з морального виховання на уроках літературного читання сприяє:

- залученню школярів до моральних засад української культури;
- виробляє позицію неприйняття зла, жорстокості, вульгарності;
- дає дітям тверді орієнтири добра в зразках православного життя на основі віри, надії, любові;
- сприяє розвитку пізнавального інтересу до вітчизняної історії;
- виховує любов і повагу до Батьківщини, її народу, культури, мови, святинь;
- сприяє зміні сфери інтересів дитини – від порожнього проведення часу біля екранів телевізора і комп'ютера до читання корисного, для душі;

- створює засади для виникнення між дітьми дружніх відносин.

Висновки до першого розділу

Одне із основних завдань сучасної початкової школи – формування у молодших школярів загальнолюдських моральних цінностей та орієнтирів, а моральне виховання учнів початкової школи є одним з найскладніших. Відповідно до поставлених завдань нами було проаналізовано поняття моралі, етики, моральності, моральних цінностей, а також розкрито специфіку та сутність морально-етичних цінностей.

Моральне виховання – це виховна взаємна діяльність школи і сім'ї, основною метою якої є формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у прикладній діяльності.

У освітніх закладах виховною діяльністю займається вчитель, адже він, як високоморальна вихована особистість, є проповідником світлого, нового, тобто він має стати прикладом для своїх вихованців. Саме тому в навчально-виховному процесі він повинен майстерно використовувати художні твори на уроках літературного читання як засіб розвитку у молодших школярів морально-етичних цінностей.

Аналіз діючих підручників з літературного читання показав, що у процесі підготовки до уроку педагогу необхідно додатково готувати завдання з метою кращого формування морально-етичних цінностей під час роботи над художніми творами.

Художній твір є основою формування морально-етичних цінностей учнів молодшого шкільного віку на уроках літературного читання. Саме це викликало необхідність розкрити поняття «художній твір», а також попрацювати над виявленням його основних особливостей як важливого засобу виховання морально-етичних цінностей учнів. Тому вчителю необхідно постійно самовдосконалюватися, він має систематично, цілеспрямовано й неухильно працювати над своїм професійним й морально-етичним рівнем.

На уроках літературного читання формування уявлень в учнів про морально-етичні цінності відбувається за допомогою змісту творів дитячої літератури та спеціально підбраного матеріалу. Щоб досягти успішного виховання цих цінностей, вчитель повинен опиратися на програму, зміст підручників з літературного читання. Позаяк система побудови підручників має особистісно-зорієнтований стиль, який допомагає педагогу сприймати молодшого школяра не лише суб'єктом навчання, а й дає можливість ознайомити з традиціями народу, нормами поведінки, які саме хвилюють наше суспільство. На уроках літературного читання учні ознайомлюються з художніми творами для кращого розуміння загальнолюдських цінностей.

Таким чином, за допомогою літературного твору на уроках читання у початковій школі у школярів виховуються морально-етичні цінності. Головне завдання вчителя – донесення до дітей думок і почуттів художнього твору, використовуючи його як інструмент для виховання моральних норм та принципів.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

2.1. Емпіричне дослідження рівня формування морально-етичних цінностей учнів молодшого шкільного віку засобами художніх творів

Формування морально-етичних цінностей підростаючого покоління в умовах сучасності стає центральною педагогічною проблемою, від вирішення якої залежить майбутнє суспільства в цілому. Духовність, моральність – базова характеристика особистості, що виявляється в діяльності і поведінці.

Для того, щоб з'ясувати стан сформованості морально-етичних цінностей учнів у проаналізуємо чинну програму. У типовій програмі з літературного читання для загальноосвітніх навчальних закладів зазначено, що основною метою цього курсу є розвиток дитячої особистості засобами читацької діяльності, формування читацької компетентності молодших школярів, яка є базовим складником комунікативної і пізнавальної компетентностей, ознайомлення учнів з дитячою літературою як мистецтвом слова, підготовка їх до систематичного вивчення курсу літератури в основній школі. У процесі літературного читання в учнів формуються ключові компетентності: уміння вчитися, загальнокультурна, комунікативна, інформаційна.

Отже, проаналізувавши чинну програму та психолого-педагогічну літературу, можна стверджувати, що на формування моральних-етичних цінностей істотно впливають три компонента: знання, емоції і воля. На основі знань в учнів складаються певні уявлення про моральні якості. Прояв почуттів, особливий емоційний стан – здатні не тільки викликати досить сильне переживання, але і стати спонукальною дією, що визначає мотивацію поведінки особи. Як результат зміна внутрішнього світу людини. Третій

елемент становлення ціннісних орієнтацій – внутрішня творча сила, воля. Вони дозволяють особистості протистояти чужим для неї формам поведінки.

З метою вивчення процесу формування морально-етичних цінностей в учнів початкової школи, як педагогічної проблеми, а також беручи до уваги актуальність цієї проблеми в сучасній системі освіти, нами було проведено експериментальне дослідження.

Констатуєчий експеримент проводився на базі Чернівецької ЗОШ №3. У ньому взяли участь учні 2 класів. Кількість учнів склала 20 осіб.

Мета констатуєчого експерименту – виявлення рівня сформованості морально-етичних понять у молодших школярів.

Нами були виокремлені завдання констатуєального дослідження:

- 1) виділити критерії і показники сформованості морально-етичних понять в учнів початкової школи;
- 2) підготувати діагностичний матеріал для проведення дослідження;
- 3) визначити рівень сформованості морально-етичних цінностей молодших школярів обох класів;
- 4) запропонувати організаційно-методичне забезпечення формування морально-етичних понять у дітей молодшого шкільного віку.

Для вибору критеріїв були взяті особливості процесу формування моральних понять у молодших школярів, а саме: формування моральних понять відбувається на основі поєднання емоційно-образного і логічного і компонентів мислення молодшого школяра. Таким чином, критерії і показники виглядають наступним чином:

- 1) когнітивний: повнота і міцність засвоєння моральних понять;
- 2) емоційно-оцінний: сукупність емоцій і почуттів, пов'язаних з осмисленням моральних понять.

На основі виділених критеріїв, а також для аналітичної обробки результатів дослідження та отримання кількісних показників були виділені три рівні сформованості моральних понять у молодших школярів: низький, середній і високий.

Таблиця 1

Характеристика рівнів розвитку моральних понять у молодших школярів

Рівні	Характеристики
Високий	Учні добре знайомі з базовими моральними поняттями, досить повно і точно можуть дати їм визначення, здатні правильно і адекватно застосувати їх при оцінці тих чи інших ситуацій. Вірно оцінюють свої почуття, емоції і відносини інших людей.
Середній	Знайомі з деякими базовими моральними поняттями, знають їх значення, проте не можуть точно і повно їх пояснити. Можуть вірно оперувати добре знайомими поняттями при оцінці тих чи інших ситуацій, але періодично плутаються, помиляються. Не зовсім вірно оцінюють свої почуття і почуття інших людей.
Низький	Мало знайомі з моральними поняттями (в основному знайомі тільки з поняттями «зло», «добро»), можуть приблизно або погано сформулювати їх визначення, або не дати їх зовсім. При оцінці ситуацій часто плутаються, не можуть підібрати відповідні моральні поняття або вибирають невірні. Невірно висловлюють свої почуття і оцінюють почуття і відносини інших людей.

Згідно з критеріями були підібрані відповідні методики, які в комплексі дозволяють виявити рівень сформованості моральних понять в учнів:

1. «Визначення моральних понять»
2. «Моральні поняття»
3. «Незакінчені пропозиції»
4. «Ромашка»

Вивчення когнітивного рівня сформованості моральних понять здійснювалося за допомогою методик «Визначення моральних понять» і «Моральні поняття».

Методика «Визначення моральних понять».

Мета – вивчення уявлень про риси характеру, особистого ціннісного ставлення до них.

Молодшому школяреві необхідно грамотно сформулювати визначення, які у нього є по кожному пропонованому поняттю. В кінці речення буде знаходитися моральне поняття.

Методика «Моральні поняття».

Мета – вивчити рівень сформованості моральних понять в учнів.

Дана методика включається в себе анкету, в якій молодших школярам необхідно розгорнуто описати, як вони розуміють представлені моральні поняття.

Слід зазначити деякі психологічні особливості, виділені в учнів у зв'язку зі сформованістю у них моральних понять. Багатьом школярам було важко у формулювання розуміння тих чи інших якостей, термінів. У деяких випадках дитина, розуміючи суть того чи іншого слова, утруднювалася в його вираженні: часто використовували приклади, описували ситуації, дехто воліли робити малюнки замість словесної форми вираження. В інших випадках учні не знали тлумачення тих чи інших якостей, проте розуміли їх позитивне або негативне забарвлення. Таким чином, молодші школярі часто, під час проведення методик, задавали питання вчителю, уточнювали свої припущення, зверталися за допомогою до однокласників.

Рівень сформованості моральних понять у молодших школярів по емоційно-оцінному компоненту визначався за допомогою наступних методик: «Незакінчені пропозиції», «Цветик-семицветик».

Методика «Незакінчені пропозиції».

Мета: виявлення змістовної спрямованості ціннісних орієнтацій учнів.

У зв'язку з виділеною номенклатурою моральних понять були вжиті завдання для виявлення рівня сформованості моральних понять про почуття, якості, і відносини людини в суспільстві. Використовувалася адаптована версія даної методики відповідно до мети нашого дослідження. Молодшим

школярам пропонувалося дописати пропозиції, які розкривають зміст представлених понять, що позначають почуття, якості, відносини людини. Кількість визначень, які можна було написати для розкриття змісту понять, не обмежувалася.

Методика «Ромашка»

Мета: виявлення змісту і широти сфери усвідомлюваних молодшими школярами власних емоцій, почуттів по відношенню до якостей, почуттів, відносин інших людей, вираженими за допомогою моральних понять.

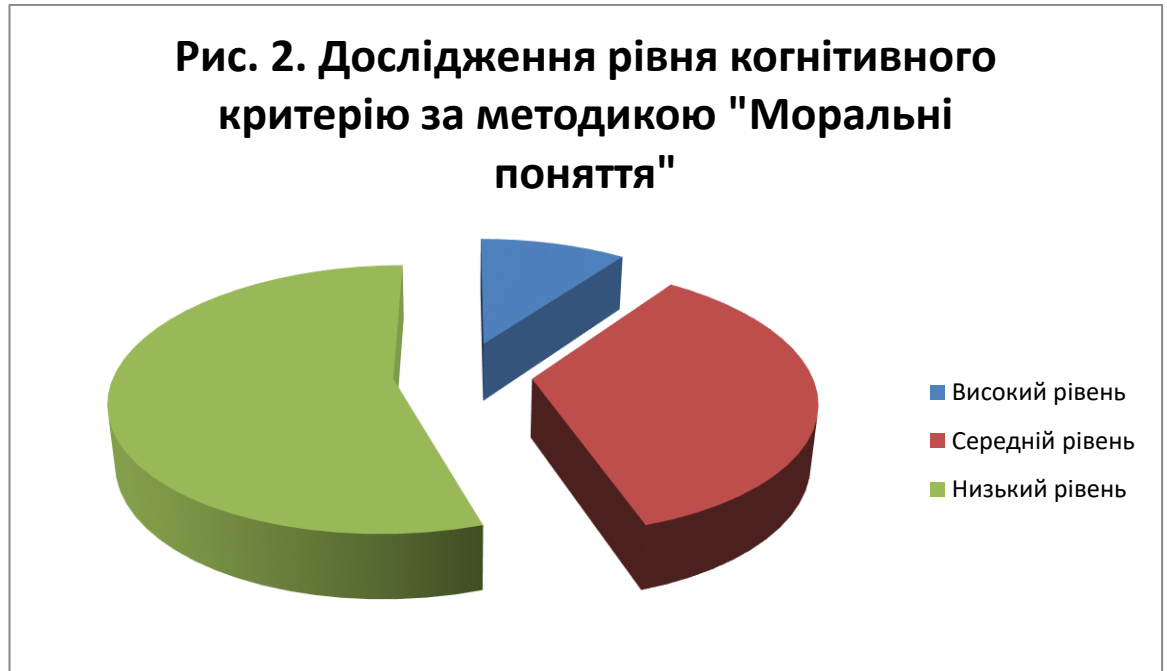
Учням потрібно було оцінити рівень емпатійності. Емпатія ґрунтується на умінні правильно уявляти собі почуття іншої людини, що потрапила в різні життєві ситуації. Емоційна емпатія базується на механізмах проєкції і наслідуванні почуттів і реакцій інших людей. Дітям роздали вирізані з паперу квітки з сімома пелюстками (за кількістю моральних понять, що позначають почуття і якості людини), на яких молодші школярі повинні були написати відповіді на питання на виявлення знання морального поняття, що позначає: почуття подяки, почуття обов'язку, почуття справедливості, почуття поваги, ставлення любові, ставлення дружби, ставлення співчуття.

Результати проведення методики «Визначення моральних понять» для дослідження когнітивного критерію наступні (рис. 1)

Кількість учнів з високим рівнем склала 15 %, середній рівень показали 50 % учнів. Низьким рівнем володіє 35 % респондентів.

В результаті проведення методики «Моральні поняття» ми отримали наступне (рис. 2)

На діаграмі ми бачимо, що учнів з високим рівнем показало 10%, із середнім рівнем виявилося 35 %, низький рівень виявлено у 55% учнів.

Проаналізувавши відповіді дітей, можна стверджувати, що учням 2-го класу найпростіше було пояснити такі поняття, як «доброта», «чесність», «працьовитість», «самостійність», «турбота». Розкриваючи сенс цих категорій, школярі могли давати чіткі відповіді. Діти зауважували, що бути добрим – означає допомагати мамі, літнім людям, виручати інших в скрутну хвилину; бути чесним – значить не обманювати, говорити правду. На питання, що означає бути дбайливим, молодші школярі зазвичай відповідали, що це означає доглядати за кимось, піклуватися про оточуючих і про себе, робити щось за іншого, коли він нездужає. Проте викликали труднощі у учнів пояснення таких понять як «справедливість», «винахідливість», «організованість». Більшість школярів зуміли справитися із завданням, але деякі учні відповідали, наприклад «Бути винахідливим – це значить знаходити щось», тобто розуміння цих понять далеко від дійсного. Таким чином, можна

зробити наступний висновок: учні 2-го класу знають про елементарні поняття моральності, можуть дати їм визначення. Найбільші труднощі при виконанні даного тесту викликали такі поняття, як «справедливість», «винахідливість», «організованість».

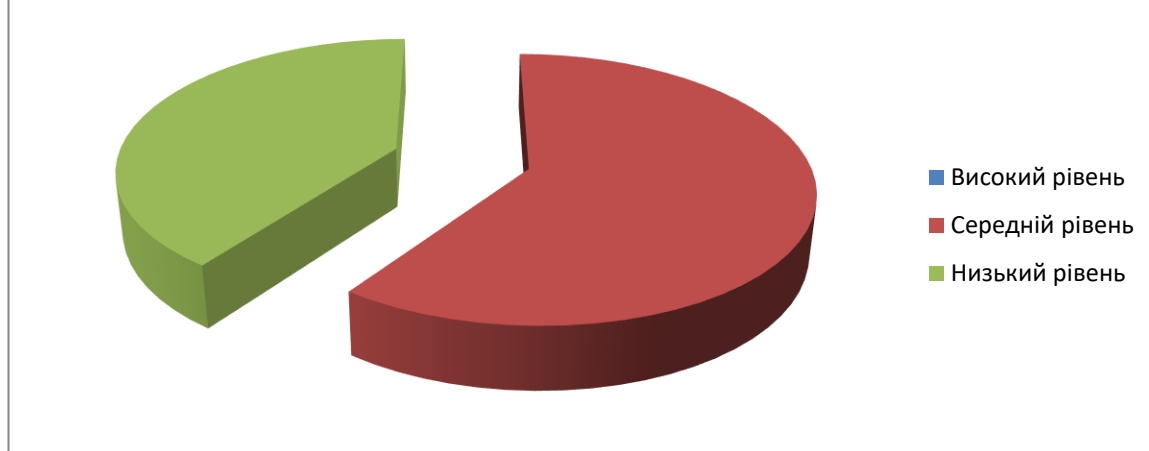
За результатами проведення методики «Незакінчені пропозиції» отримані наступні результати (рис. 3)

Наявність високого рівня показала у 20% учнів, середній рівень виявлено у 35% респондентів, низьким рівнем володіє 45 % школярів.

Методика «Ромашка» показала наступне (рис. 4)

Рис. 4. Дослідження рівня емоційно-оціночного критерію за методикою "Ромашка"

На рисунку ми бачимо, що молодших школярів з високим рівнем не виявлено, середнім рівнем володіє 60 % учнів, з низьким рівнем виявлено 40 % учнів.

У ході експерименту нам було цікаво виявити, чи відкладається в учнів система морально-етичних правил, чи змінюється погляд на вже знайомі ситуації, як вони себе проявлять у певних ситуаціях. Ми запропонували дітям послухати оповідання В. Сухомлинського «Покинуте кошеня» та провели бесіду за його змістом.

Для визначення третього критерію ми запропонували схожу ситуацію для міркування: дітям потрібно послухати розповідь та доповнити її своїми думками:

«Закінчилися уроки. Катруся попрямувала додому звичною дорогою через парк. Раптом вона почула десь над головою незрозумілий звук. Піднявши голову, дівчинка на гілці дерева побачила маленьке кошеня, яке перелякано, жалібно дивилося вниз й охрипло нявчало».

Запитання до дітей було таким: «Як би ви вчинили на місці Катрусі?». Проаналізувавши відповіді дітей, ми виявили, що:

Високий рівень притаманний 36,7 % дітей. Їм властивий підвищений рівень розуміння та співпереживання героїв літературних творів. Вміють

інтерпретувати стосунки у власному житті, порівнюють із власного досвіду. Відповіді дітей були такими: «Я б не довго думаючи, намагалася врятувати бідолашне кошеня. Якби не змогла б, то попросила допомоги у перехожих».

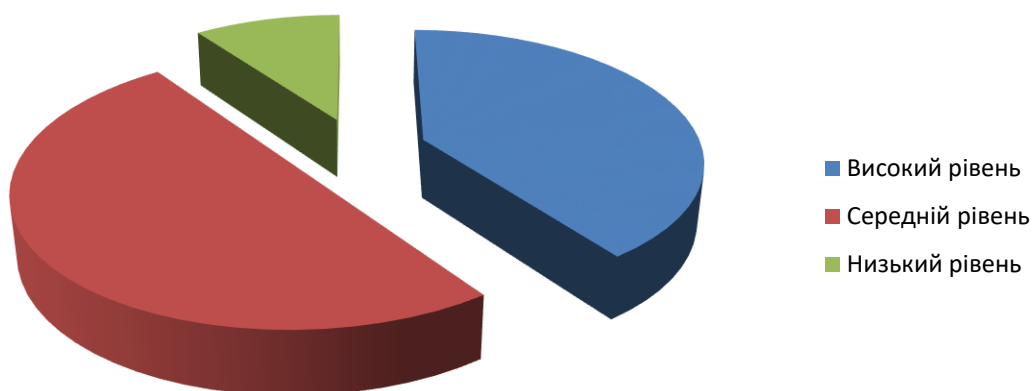
«Я б швидко заліз на дерево, зняв кошеня і почав би з ним гратися».

Середній рівень виявлено у 50 % опитаних дітей. У них наявні поверхові знання про духовно-моральні цінності та духовно-моральну сферу. Учні мало виявляють моральні якості, а у випадку найменшого тиску готові відмовитися від своїх переконань і рішень, вони турбуються про себе. Наприклад: «Я можливо і зняла б його. Але навіщо знімати кошеня, якщо коти добре вміють лазити по деревах». «Кошеня саме може злізти, тому не треба витратити на нього час. Краще піду пограюся з друзями на майданчику».

Низький рівень було досліджено в 13,3 % молодших школярів. У таких школярів проявляються егоїстичні погляди, безтурботні, схильні наслідувати манери свого ідеалу. Здебільшого відповіді були такими: «Добре, що кошеня сиділо на дереві, а то могло б мене подряпати. Через нього я могла потрапити до лікарні». Андрій А. не міг дати конкретної відповіді. Тому сказав просто, що взагалі не любить котів.

Отримані результати дозволили зробити висновок, що 40% другокласників мають високий рівень; 50 % – середній рівень; 10 % - низький рівень (рис. 5).

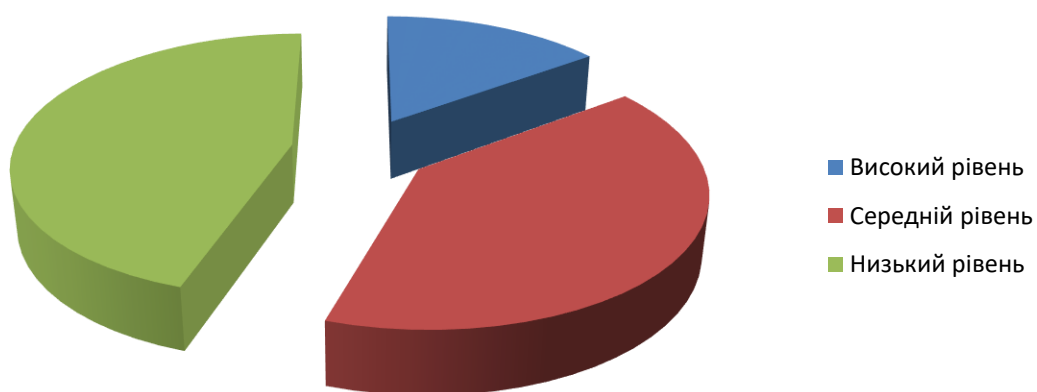
Рис. 5. Рівень сформованості морально-етичних цінностей у молодших школярів за поведінковим критерієм

В цілому результати діагностики на констатуючому етапі показали, що виявилось переважання, в основному, середнього рівня.

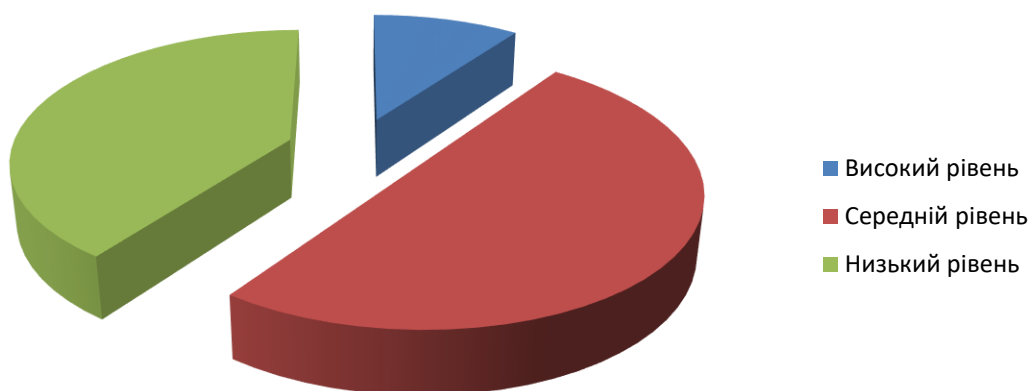
За когнітивним компонентом результати показали, що найбільша кількість учнів, мають в основному середній (40%) і низький (45%) рівень сформованості морально-етичних понять (рис. 6)

Рис.6. Рівень сформованості морально-етичних цінностей у молодших школярів за когнітивним критерієм

За емоційно-оціночним компонентом були отримані наступні результати. Серед дітей переважали низький і середній рівень сформованості моральних понять по даному компоненту (рис. 7)

Рис.7. Рівень сформованості морально-етичних цінностей у молодших школярів за емоційно-оціночним критерієм

Високі показники дали 10% учнів, середній і низький рівень показали приблизно однакову кількість учнів — 50 і 40%.

Таким чином, високий рівень сформованості морально-етичних понять мають 10% учнів, середній 40% дітей, низький — 50%. Ми бачимо, що переважна кількість дітей молодшого шкільного віку мають середній і низький рівень сформованості морально-етичних понять.

Отже, проведений нами констатувальний експеримент дав змогу зробити наступні висновки, що морально-етичні цінності в учнів початкової школи сформовані на середньому та низькому рівні. Проте, на основі спостережень уроків у процесі педагогічної практики, ми можемо констатувати, що учні вчать висловлювати власні оцінні судження на основі прочитаних художніх творів, збагачуються знаннями про морально-етичні поняття. Проте формування морально-етичних якостей на уроках літературного читання потребує употужнення і більшої системності для досягнення кращих результатів.

2.2. Методи та прийоми роботи над творами різних жанрів на уроках літературного читання з метою формування у молодших школярів морально-етичних цінностей

Художня дитяча література – один із найважливіших засобів формування морально-етичних цінностей молодших школярів. Вона розширює життєвий досвід дітей молодшого шкільного віку, створює для них духовно-емоційне середовище, де моральні переживання збагачують і сприяє духовному розвитку особистості учнів.

Діти в молодшому шкільному віці дуже емоційні, тому читаючи твори художньої літератури, вони можуть увійти в образ будь-якого героя і пережити події, які з ним відбувалися. Також властиво даному віку наслідувати героїв книг, які викликали у них найбільшу симпатію.

На уроках літературного читання розвиток морально-етичних цінностей реалізується через переживання, в результаті чого пробуджуються такі почуття як відповідальність, справедливість, обов'язок, чесність, чуйність, свобода, патріотизм, віра, традиції, надія, любов, громадянськість, свобода та інші.

Роботу з формування моральних понять слід проводити в декілька етапів.

Перший – підготовчий етап.

На даному етапі здійснюється первинне узагальнення моральних уявлень і елементарне визначення морального поняття. Моральне уявлення являє собою конкретні (образні, чуттєві) знання у вигляді характеристики зовнішніх, наочних ознак соціальних явищ і фактів на емпіричному рівні узагальнення.

У процесі навчальної діяльності доречно використовувати не тільки морально-орієнтовані твори, а й морально-орієнтовані завдання, що активізують образний компонент мислення, яке є основою для формування моральних понять відповідно до вікових особливостей молодших школярів.

Такі завдання починаються з таких слів: уявіть, домисліть, завершіть, придумайте, складіть закінчення, доповніть і т.д. У процесі виконання такого виду завдань необхідно акцентувати увагу учнів на важливих ознаках морально-етичних понять і адекватного застосування їх при виконанні представленого виду завдань.

Формування уявлень пов'язане із впливом не тільки на розум, але і на почуття дітей, особливо молодшого шкільного віку: співпереживання з героями літературних творів горя, радості, емоційного сприйняття музики, образотворчого мистецтва.

На першому етапі відбувається вирішення наступних завдань:

1) знайомство з твором (спосіб знайомства з морально-орієнтованим текстом залежить головним чином від читацьких умінь учнів, від жанру твору і ступеня його складності; варто застосовувати такі способи знайомства з текстом: читання вголос учнями за закінченими смисловими уривкам; комбіноване читання, під час якого важливі та важкі для сприйняття фрагменти читає вчитель; читання і розповідь учителем творів, прослуховування аудіо запису;

2) аналіз і синтез твору (на даному етапі корисним буде використання морально-орієнтованих текстів підручника, особливе значення тут відводиться казкам. Їх значимість у вихованні дитини відзначали багато сучасних педагогів.

Переживання, безпосередньо виникають у молодших школярів відповідні настрої, являють собою чуттєву основу для формування моральних понять. Без неї і емоційного ставлення до твору, мистецтво слова як засіб морального виховання втрачає свою цінність, силу свого впливу.

Отже, процес формування та узагальнення моральних уявлень у процесі роботи над твором — як «фундамент» для формування моральних понять може бути здійснений за допомогою методу *акцентування емоцій*. Сутність даного методу в тому, що вчитель різними способами повинен організовувати усвідомлення учнями своїх переживань.

Також, дуже ефективним може бути використання методу *адекватних емоцій*. Суть його полягає в тому, що вчитель вибудовує процес навчання так, щоб зміст твору пробуджував адекватні емоційні реакції учнів до об'єкта вивчення і пізнавальної діяльності. Значну роль тут відіграє емпатія. Переймаючись почуттями вчителя, товариша, літературного героя, учень приміряє для себе це почуття, пов'язуючи його до конкретного об'єкту або образу. Щоб зрозуміти почуття іншого необхідно самому пережити це почуття.

Особливо цінними у процесі формування морально-етичних уявлень у молодших школярів є казки (народні чи авторські). Методика роботи з казками в початкових класах обумовлена якісною неоднорідністю даного жанру. Вчителю, у процесі роботи над казкою необхідно, враховуючи специфіку казкового жанру, цілеспрямовано формувати в учнів оптимальний обсяг вмінь. Необхідно концентрувати увагу дітей в «казковому світі» на найголовнішому – вмінні виділити під час читання схожі за ідейним змістом епізоди з одним і тим же героєм і визначати їх емоційний характер з метою розвитку у дітей здатності до співпереживання, емоційної і образної пам'яті.

Другий – основний етап.

На даному етапі вирішуються наступні завдання процесу формування моральних понять у молодших школярів:

- 1). характеристика морального поняття, виокремлення значущих і не настільки значущих його ознак;
- 2). використання, конкретизація та узагальнення морального поняття в навчанні.

Технологічне забезпечення процесу формування моральних понять будується на двох взаємопов'язаних групах методів, що забезпечують формування моральних понять з урахуванням особливостей даного процесу:

- методи, які класифіковані відповідно до характеру пізнавальної діяльності учнів і зачіпають інтелектуальну сторону формування понять: проблемного викладу; евристичної бесіди.

- методи, які зачіпають емоційно-ціннісну сторону формування моральних понять і відображають механізми засвоєння моральних понять і емоційного розвитку: метод акцентування емоцій; метод адекватних емоцій.

Змістовним забезпеченням є матеріали підручника, а також додаткові тексти і завдання, які допомагають молодшим школярам краще засвоїти змістовне значення морально-етичного поняття. Особливу роль в даному процесі відводять казкам, міфам і легендам, які відносяться до морально-орієнтованих текстів. Дані жанри художньої літератури дозволяють активізувати дитячу фантазію і уяву як органи емоційної сфери дитини. У той же час, казково-міфічний світ допомагає дитині оволодіти знаннями про моральні відносини між іншими людьми, забезпечуючи таким чином ефективність досліджуваного нами процесу.

Так само, на цьому етапі можна провести роботу з ілюстраціями підручника і здійснити її в наступному порядку:

- сприйняття ілюстративного матеріалу (що або хто зображений на ілюстрації?);
- виділення «емоційних знаків» (який вираз обличчя у героя, що він робить?);
- тлумачення значення «емоційного акценту на ілюстрації», який передає сутність досліджуваного морального поняття (в яких випадках буває такий вираз обличчя?).

Школярам можна запропонувати наступне завдання: «Спробуйте зобразити мімічно вираз обличчя героя ілюстрації. Які почуття у вас з'явилися? Так які почуття відчуває персонаж на ілюстрації?».

Ефективним може виявитися також створення за ілюстраціями підручника «Живих картин».

Третій – заключний етап.

На даному етапі проводиться робота щодо включення моральних понять в активний словник школярів під час оцінки інших людей, себе, своїх і чужих вчинків, будь-яких життєвих ситуацій в своїх творчих роботах.

Також, можна запропонувати учням придумати казку про тварин, враховуючи ті чи інші якості персонажів. Не менш корисним будуть обговорення про те, як можна перемогти страх і чим відрізняється сміливість від нерозсудливості. Після закінчення бесіди можна написати невеликий текст на задану тему.

Підсумковим завданням на даному етапі може бути підготовка окремими групами учнів творчих завдань. Кожній групі пропонується якість морально-етичне поняття (доброта, справедливість і т.д.). Відповідно до теми їм необхідно виконати творче завдання, наприклад:

- приготувати інсценування будь-якої ситуації (казки, оповідання);
- приготувати виставку (малюнки, вироби);
- придумати казку, розповідь тощо.

На уроках літературного читання для роботи з художнім твором ефективно використовувати прийоми «Шести ролей»: «автор», «читач», «критик», «теоретик», «художник», «історик». Ставлення «автор – літературний твір – читач» – це процес практичної літературної діяльності самих школярів то в ролі «автора», то в ролі «читача». Робота в ролі «критика» – літературно-критична і моральна оцінка. Щоб творчість автора і читача було успішним, необхідні знання з теорії літератури – зміст роботи в ролі «теоретика». Кожен повинен побувати в ролі «художника», представляючи і уявляючи змодельовану ситуацію. Роль «історика» дозволяє поглянути на об'єкт обговорення з точки зору культурної спадщини. Таким чином, головне завдання роботи з літературним твором – поставити учнів в ті ролі, без яких неможлива повноцінна читацька діяльність, допомогти дітям утвердитися в них, оволодіти засобами і способами вирішення моральних проблем. Тут неможливо обійтися без опори на інтелектуальну сферу учнів.

Цінності відображаються у свідомості людей у вигляді оцінок, оціночних суджень. Оціночні судження і є спроба пояснити в словесній формі цінність об'єкта оцінювання. Для цілеспрямованої роботи з виховання ціннісного ставлення до формованих моральних понять застосовуються завдання, які передбачають формування самостійної оцінки героїв, їх якостей, вчинків. Включення таких завдань реалізує формування здатності до оцінки, необхідної для суб'єктивного прийняття морального поняття.

Прикладом такого завдання може бути дидактична гра «Оціни вчинок».

Ситуація. Дівчинка несе кошик з фруктами. Їй важко. Розповідь учня.

- Тато купив яблука. Вони були дуже запашині. Наталя знала, що бабуся любить яблука. Бабуся жила недалеко, зовсім поруч. Наташа дуже любила свою бабуся і захотіла пригостити її фруктами. Вона набрала повний кошик яблук. Нести було важко. Наталя пронесла трохи, але нести кошик не вистачало сил. Дівчинка зупинилася і подумала: «що ж робити?».

- Як ви думаєте, чи донесла дівчинка яблука бабусі?

- Розкажіть, що сталося з Наталею далі?

Кілька учнів отримують картку із завданням. Приклади завдань:

- Згадайте казки, в яких була така тема: 1) про працьовитість; 2) про дружбу, вірність; 3) про жадібність, скупість і т. д.

- З'єднай риси характеру і персонажів;

- Вгадай по картинці казку.

На даному етапі педагог може також створювати ситуації, де педагогічно організований вплив природи морального поняття дозволить активізувати пошук учнями відповідей. У проблемних питаннях часто містяться деякі труднощі, неможливість однозначної відповіді, тому виникає атмосфера напруги думки, пошуку, роздуми. Важливо, застосовуючи методи стимулювання і мотивації, спонукати учнів до міркування і обґрунтування критеріїв власної оцінки. Ефективною є така форма роботи з твором, як його інсценування, драматизація.

Драматизація художніх творів, що містять полярні моральні поняття, дозволяє учням краще відчутися в пропонованих обставинах і зробити уявний вчинок на основі моделі поведінки позитивного героя. До даного процесу відноситься і вирішення ситуації сумніви у виборі правильного рішення.

Крім того, варто застосовувати питання і завдання у формі вибіркового читання, порівняльного аналізу, бесід-міркувань, використовувати прийом «Усного малювання», що дозволяє помітити істотну ознаку формованого поняття; виробляти читання за ролями, при цьому акцент робити на зміні інтонації, яка допомагає краще сприйняти певне моральне поняття.

У процесі дослідження нами була запропонована програма формування морально-етичних понять у молодших школярів засобами художнього твору, яка включає серію розробок уроків літературного читання і подана у додатках.

Таким чином, оцінюючи виховні можливості навчального матеріалу уроків літературного читання в морально-етичному вихованні учнів початкової школи, варто у процесі роботи над художнім текстом додержувати міри, щоб слова про високі моральні якості дитина не засвоювала формально. У ході підготовки до уроку, розробці текстових матеріалів учитель має ставити перед собою конкретні виховні завдання, які посилено розв'язати на даному уроці літературного читання.

Також нами було виокремлено організаційно-педагогічні умови формування в учнів початкової школи морально-етичних цінностей, які обґрунтовано у наступному параграфі.

Висновки до другого розділу

Курс «Літературне читання» більшою мірою сприяє залученню до базових морально-етичних цінностей, становленню і розвитку ціннісних орієнтацій, значущих особистісних якостей. Це відбивається як в цільових установках, так і в змісті даного навчального предмета. Так, навчальна дисципліна спрямована на вирішення таких найважливіших виховних завдань, як: виховання інтересу до читання і книги; збагачення морального досвіду молодших школярів, формування уявлень про добро і зло; розвиток моральних почуттів, поваги до культури українського народу тощо. Позначені завдання реалізуються на основі знайомства молодших школярів з художніми творами, що мають високу естетичну і моральну цінність.

Результати констатуючого експерименту підтвердили, що сформованості морально-етичних понять в більшості учнів досягає лише середнього та низького рівня: молодші школярі невірно визначають сутність і зміст більшості моральних понять, доступних їм для засвоєння; застосування моральних понять в мові учнів початкових класів при оцінці моральних почуттів, якостей і відносин людей часто має помилковий характер.

Тому досліджувана проблема актуальна.

Головне завдання роботи з літературним твором – поставити учнів в ті ролі, без яких неможлива повноцінна читацька діяльність, допомогти дітям утвердитися в них, оволодіти засобами і способами вирішення моральних проблем. Тут неможливо обійтися без опори на інтелектуальну сферу учнів.

Ефективним прийомом на уроці літературного читання, а, отже, формування моральної вихованості, є спеціально складені ситуативні завдання (ситуації). В ході їх вирішення молодші школярі застосовували відомі їм моральні поняття, оцінювали вчинки літературних героїв, висловлюючи своє особисте ставлення до них.

ВИСНОВКИ

Проблема морального виховання молодших школярів є актуальною в умовах сьогодення. Тому і вимагає від учителя виховної спрямованості освітнього процесу, орієнтації особистості школяра на загальнолюдські цінності й моральні норми, що склалися протягом людської історії. З огляду на це, перед закладами освіти постає завдання – підготувати громадянина держави, здатного самостійно оцінювати життєву ситуацію і будувати своє особисте й професійне життя з огляду на інтереси оточуючих, принципи взаємоповаги й людської гідності.

На основі аналізу наукової (психолого-педагогічної та методичної) літератури з проблеми дослідження та проведеного емпіричного експерименту, спрямованого на визначення рівнів сформованості морально-етичних цінностей у молодших школярів засобами художніх творів, ми дійшли до наступних висновків.

1. Нами було з'ясовано те, що єдиного визначення поняття «морально-етичні цінності» у психолого-педагогічній літературі немає. Морально-етичні цінності – це абсолютне утворення, яке є найдієвішим чинником становлення особистості, її оптимального функціонування та самореалізації в конкретному суспільстві. Морально-етичні цінності, відповідно до визначення багатьох науковців, визначаються як мотиви поведінки та спрямованість діяльності особистості, тому важливо формувати у дітей здатність діяти відповідно до морально-етичних цінностей.

2. Ми з'ясували, що молодший шкільний вік є сенситивним періодом для формування морально-етичних уявлень. Особливості сприйняття і мислення молодших школярів необхідно враховувати при формуванні моральних категорій, систем поглядів на навколишній світ (уявлень, понять, поглядів), знань норм суспільної моралі, принципів і правил поведінки в суспільстві (когнітивний компонент). Особливості емоційності молодших школярів необхідно використовувати в розвитку емпатійної чутливості до інших людей,

їх вчинків; умінні дітей співчувати, співпереживати ближньому (емоційний критерій). При виборі тематики уроку, педагогу необхідно вибудовувати свою діяльність, так, щоб дитина прагнула допомагати однокласникам, шанобливо ставиться до оточуючих, бути працьовитою, створювати творчу атмосферу навколо себе, візуалізувати власні моральні позиції в продуктах творчості (діяльнісний критерій).

3. Художня література, за умови відповідної організації матеріалу на уроці, відіграє провідну роль у моральному становленні особистості молодшого школяра. Читаючи художні твори та аналізуючи поведінку героїв, діти збагачують свій життєвий досвід, розширюють та поглиблюють знання про норми та правила поведінки. Отже, головним інструментом виховання морально-етичних цінностей молодших школярів є художній твір (оповідання, казка, байка, вірш, прислів'я, приказка).

4. Досліджуючи процес формування морально-етичних цінностей учнів 2-го класу як педагогічну проблему, а також беручи до уваги актуальність цієї проблеми в сучасній системі освіти, нами було проведено констатувальний експеримент, метою якого було визначення рівня сформованості морально-етичних цінностей у молодших школярів засобами художньої літератури.

На основі аналізу психолого-педагогічних досліджень і власних напрацювань було розроблено рівні сформованості морально-етичних цінностей молодших школярів на основі критеріїв (когнітивного, оцінно-емоційного, поведінкового (діяльнісного)) та показників. Результати констатувального експерименту дозволили виявити загалом середній та низький рівні сформованості морально-етичних цінностей у молодших школярів.

5. Таким чином, можна зробити висновок, що ефективність формування моральної вихованості молодших школярів на уроках літературного читання залежить від систематичного і цілеспрямованого використання методів, форм, прийомів, що сприяють глибокому і емоційному засвоєнню учнями літературних творів. Зміст навчального матеріалу на уроках літературного

читання, сприяє формуванню моральної вихованості молодших школярів: моральних якостей, властивостей особистості учнів, гарного художнього смаку, засвоєнню загальнолюдських цінностей, доброти, відповідальності, поваги до старших, любові до Батьківщини, народу, його духовних багатств.

6. Нами було з'ясовано наступні педагогічні умови, які б сприяли ефективному формуванню морально-етичних цінностей молодших школярів засобами художньої літератури: створення розвивального середовища з метою забезпечення позитивного емоційного фону сприймання молодшими школярами морального змісту художніх творів; системність та цілісність формування морально-етичних цінностей молодших школярів на уроках літературного читання; проведення етичних бесід після читання творів.

Художній твір має надзвичайну емоційну силу впливу на дітей, несе в собі позитивний емоційний заряд, здатний викликати позитивні стани, які спонукають до активної діяльності. Художній твір являється і найбільш важливим помічником у формуванні морально-етичних цінностей учнів початкової школи – доброта, любов до ближніх, повага до навколишніх.

Таким чином, за допомогою художнього твору на уроках літературного читання у початковій школі в учнів виховуються морально-етичні цінності. Головне завдання педагога в цьому виступає донесення до учнів думок і почуттів художнього твору, використовуючи його як інструмент для виховання моральних норм та принципів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусенко Н. У вихованні немає дрібниць. Учитель початкової школи. 2015. № 2. С.27-28.
2. Антонєць М. Книга В. Сухомлинського «Як виховати справжню людину» в контексті діалогу щодо духовно-моральних цінностей: до IV Міжнародних і XVI Всеукраїнських педагогічних читань «В. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: ціннісні виміри в освіті». Рідна школа. 2009. № 8-9. С.11-13.
3. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды. М.: Педагогика, 1989. 560с.
4. Бабій І. До визначення сутності поняття «моральне виховання». Рідна школа. 2009. № 11. С.38-41.
5. Бакалюк В. Ідеї В.Сухомлинського у сучасній школі. Управління школою (Основа): Науково-методичний журнал. 2004. №13. 32с.
6. Балютіна К., Сосновська М. Зростаєте справжніми людьми (В.Сухомлинський Покинуте кошеня). Початкова школа. 2008. №9. С.34.
7. Басюк Н. Орієнтири вчителя у моральному вихованні молодших школярів. Рідна школа. 2007. № 3. С.21-22.
8. Батрак А. Духовно-моральне виховання учнів. 2014. № 1. С.18-21.
9. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М.: Ин-т проф. обр. РАО. 2015. 336с.
10. Бєх І. Виховання як духовно-моральне удосконалення особистості. Рідна школа. 2014. № 4-5. С.21-26.
11. Бєх І. Виховні приписи у становленні особистості. Початкова школа. 2014. №1. С.1-4.
12. Бєх І. Грані духовного зростання особистості. Початкова школа. 2017. № 2. С.1-5.
13. Бєх І. Зростаюча особистість у просторі духовності. Рідна школа. 2017. №9/10. С.25-29.

14. Бех І. Моральний розвиток особистості в історико-педагогічному осмисленні. Рідна школа. 2004. № 1. С.18-19.
15. Бех І. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 254 с.
16. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади : навч.-метод. Посібник. К.: Либідь, 2003. 344 с.
17. Білозерська С.І. Молодший школяр як суб'єкт моральної поведінки. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. С. 117-133.
18. Білоконна Н. Формування емоційної культури дітей молодшого шкільного віку засобами художньої літератури. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2015. 84с.
19. Білоконна Н. Формування особистості молодшого школяра засобом народної казки на уроках літературного читання. Вісник Міжнародного дослідного центру: «Людина: мова, культура, пізнання»: 93о кварт. наук. журн. [гол. ред. О. Холод]. Кривий Ріг, 2016. Том 40(1). С.15-23.
20. Богущ А. М. Педагогічні виміри В. Сухомлинського в сучасному освітньому просторі. Монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2008. 272с.
21. Божович, Л.И. О нравственном развитии и воспитании детей [Текст]. М.: Просвещение, 1975. 254с.
22. Божович, Л.И., Конникова, Т.Е. О нравственном развитии и воспитании детей. Вопросы психологии. М. 2005. № 1. С.80-89.
23. Борытко Н.М. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учебных заведений. Под ред. Н.М. Борытко. М. 2007. 496с.
24. Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Кривий Ріг, 2011. 238 с.

25. В.А.Сухомлинский в размышлениях современных украинских педагогов / сост.: О.В.Сухомлинская, А.Я.Савченко. Луганск: Изд-во ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2012. 536с.
26. Вашуленко О.В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької діяльності молодших школярів. Початкова школа. 2013. № 1. С. 13-17.
27. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. 1440с.
28. Ветров, А.А. Природа понятия и общественная практика. Практика и познание. М.: Наука. 1993. с.296-312
29. Виховання морально-етичних норм учнів молодших класів. URL: <https://naurok.com.ua/stattya-formuvannya-moralnih-norm-povedinki-uchnivmolodshih-klasiv-65126.html> (дата звернення: 12.01.2019)
30. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник. 3-тє вид., доопрац. і доп.. К. : Знання, 2012. 566с.
31. Вікова та педагогічна психологія. К.: Просвіта, 2016. 416с.
32. Вітковська Н.С. Педагогічні аспекти роботи над прислів'ями з молодшими школярами. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2007. № 21. С. 33-37.
33. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психол. очерк: Кн. для учителя. 3-е изд. М.: Просвещение, 1991. 301 с.
34. Выготский, Л.С. Мышление и речь. Собр. соч.: В 6 т. М. 1982.
35. Гальперин, П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. Исследование мышления в советской психологии. - М.: Наука. 1986. С.236-277.
36. Генік М. Виховання духовно-моральних цінностей молодших школярів. Проблеми української народної педагогіки. Теорія і практика: зб. наук. ст. редкол.: І.Ф. Миронюк та ін. Івано-Франківськ, 2005. С.183-190.
37. Генік М. Педагогічна взаємодія педагога і батьків у формуванні морально-етичних цінностей молодших школярів засобами

- народознавства. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнів. молоді: Зб. наук. праць. К.: 2008. Випуск 12. Т.2. С.242-250.
38. Генік М. Формування морально-етичних понять у позаурочній виховній роботі. Початкова школа. 2012. № 2. С. 49-51.
39. Герbart Иоганн Фридрих. Избранные педагогические сочинения /Г.И. Фридрих. М. : Учпедгиз, 1940. Т. 1. 292с.
40. Головська І. Уміння досліджувати стан моральної вихованості школярів як важлива складова професійної компетентності вчителя початкової школи. Проблема підготовки сучасного вчителя. №4. (Ч.2). 2011. С.144-150.
41. Голюк О.А. Воспитание у детей чувства собственного достоинства как проекции морально-гуманистических ценностей. Science Review. Warsaw: RS Global S. z O.O., 2018. № 1 (8), January. Vol.5. P.13-17.
42. Гонтаровська Н. Інноваційно-освітнє середовище як фактор розвитку особистості. Директор школи. 2008. № 9. С. 3-5.
43. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 367с.
44. Григорович, Л.А. Педагогика и психология. М.: Высшая школа, 2004. 476с.
45. Гусейнов А.А. Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней. М.: Вече, 2009. 495с.
46. Даниляк Р. З. Формування моральності як результату морального виховання молодших школярів. Педагогічна освіта : теорія і практика. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В.М.]. Вип. 20 (1-2016). Ч.1. Кам'янець-Подільський, 2016. 364 с.
47. Державний стандарт початкової освіти. Учитель початковоїшколи. 2018. №4. С.1-16.
48. Ермакова, Е.В. Курс нравственно воспитания «Этика». Народное образование. 2003. № 9. С.17–24.

49. Житарюк В. Аксіопсихологічні передумови розвитку моральності молодших школярів. Психологія особистості. 2012. № 1 (3). С.50-58.
50. Заєць В. Художній твір як інструмент виховання особистості молодшого школяра. Васильківський вісник. 2015. №10. С.4.
51. Закон України «Про освіту». К. 2017. 26с.
52. Зверева І.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: метод. Посібник. К. ІСДО. 1995. 156с.
53. Комарівська Н. Фольклор як засіб морального виховання дошкільників. Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій: Збірник матеріалів науково-практичної конференції. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2019. Вип. 2. С. 166-168.
54. Коменский Я.А., Локк Дж., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий. М. : Педагогика, 1987. 416с.
55. Коменський Я. А. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. К. 1940. Т.1. 246с.
56. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. Електронний ресурс. Режим доступу : http://olenivkadp.at.ua/load/konserpcija_vikhovannja_ditej_ta_molodi/1-1-0-9.
57. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>
58. Костюк І. Формування освітньо-розвивального середовища на уроках літературного читання в початковій школі. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Суми. СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2016. № 5 (59). С.314-323.
59. Кравцова І. Особливості роботи над змістом художнього твору у початкових класах. Формування творчої особистості в умовах компетентнісної освіти: збірник науково-методичних статей кафедри ЗМПН ДВНЗ. Кривий Ріг: КПІ, 2016. Вип.9. С.77-81.

60. Крутій К.Л. Предметно-розвивальне середовище як чинник супроводу діяльності дітей. Дошкільна освіта. 2018. № 2 (20). С. 9-20.
61. Кузьмінський А.І. Педагогіка у запитаннях і відповідях: Науковий посібник. К.: Вид. «Знання», 2006. 311с.
62. Лесик Г. Г. Місце моральності у ціннісно-смісловій сфері особистості. URL : <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5036.new> (дата звернення: 23.01.2019)
63. Літературне читання програма для загальноосвітніх навчальних закладів 2–4 класи. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://lib.pedpresa.ua/13365-literaturne-chytannya-navchalna-programa-dlya-zagalnoosvitnih-navchalnyh-zakladiv-2-klas-2016-rik.html>
64. Лозова В.І. Теоретичні основи виховання і навчання. Харків : ОВС, 2012. 398с.
65. Любчак Л.В. Педагогічний такт як форма реалізації педагогічної моралі в діяльності вчителя початкових класів. Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті сучасних освітніх парадигм: збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв (Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 5-6 квітня 2017 р.) / за ред. О. А. Голук; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі- Поділля», 2017. Вип. 6. С. 18-21.
66. Маленкова, Л.И. Воспитание в современной школе. М.: Высшая школа, 2015. 300с.
67. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. Соціалізація особистості : зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім.М.Драгоманова. К. 2015. Вип. 2. С.153-161.
68. Мартиненко В. Читацька діяльність молодших школярів: сучасні тенденції розвитку. Початкова школа. 2017. №8. С. 16-19.

69. Мартиненко В.О. Труднощі сприймання художніх творів молодшими школярами. Українська мова і література в школі 2012. № 6. С.16-20.
70. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія. К.: ВД «Стилос», 2006. 543с.
71. Мельник С. Порівнюємо твори різних жанрів (урок літературного читання у 3 класі). Початкове навчання та виховання. 2017. №33. С.25-29.
72. Мельник Т.О. Використання інноваційних технологій навчання, як шлях формування ключових компетенцій молодших школярів [Електронний ресурс]. Матеріали на конкурс. Номінація «Вчитель початкових класів» (2014). Режим доступу до ресурсу: https://tatjanatasenko.blogspot.ca/p/blog-page_8264.html
73. Менчинская, Н.А. Психическое развитие ребенка от рождения до 10 лет. М.: Институт практической психологии. 2006. 185с.
74. Методичні рекомендації щодо створення освітнього середовища в перших класах нової української школи. Режим доступу: <http://school19.zp.ua/1232-ctvorennya-osvitnogo-seredovishcha-v-pershikh-klasakh-novoji-ukrajinskoji-shkoli.html>
75. Міністерство освіти і науки України (простір освітніх можливостей) «Нова українська школа». Л. Гриневич, О. Елькін, С. Калашнікова, І. Коберник. К. 2016. 56с.
76. Набока О.В. Психолого-педагогические основы формирования нравственных понятий у младших школьников. Известия Южного федерального университета. Педагогические науки. 2012. №10. С.112-118.
77. Науменко В. Комплексний аналіз художнього твору: методичні аспекти. Учитель початкової школи. 2018. № 10. С.22-25.
78. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf>

79. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja. Pid zag. red. Bibik N.M. K.: TOB «Vydavnyчий dim «Plyady», 2017. 206s.
80. Novikov, N.I. O vospitannii i nastavlenii detej. M.: Pedagogika, 2008. 217s.
81. Pavlyk O. Vihovni mozhlyvosti urokiv literaturnogo chytannja. Pochatkova shkola. 2015. №10. S.38-42.
82. Pilyavka V.I. Mozhlyvosti urokiv chytannja dla vihovannja v molodshih shkoljariv zagalnoľudських цінносте http://didyliv-nvk.lviv.sch.in.ua/pro_shkolu/storinka_uchitelya_pochatkovih_klasiv_pilyavki_ua_roslavi_ivanivni
83. Raščikuľina E.N. Prееmstvenność v razvitiі poznavatelnyh sposobnoстей doškolnykov i mľadshih školnykov: Monoġrafiya. Magnitogorsk: MaGU. 2004. 128s.
84. Rusova S. Vибрані педагогічні твори : y 2 kn. Kn.1. Za red. Є.І.Коваленко, упоряд., передм., прим. Є.І.Коваленко, І.М.Пінчук. K.: Либідь, 1997. 272s.
85. Rusova S. Naціоналізація дошкільного виховання. Svіtlo, 1913. Kn.5. 22s.
86. Russo, Ž.Ž. Pedagogičeskie sočinenenija: v 2-x t. T. 1. M.: Pedagogika, 1981. 250s.
87. Savčenko O. Metodična robota z ілюстративним матеріалом на уроках літературного читання. Pochatkova shkola. 2016. №12. S.4-10.
88. Savčenko O. Rozvitek tvorčoi діяльності учнів на уроках літературного читання. Pochatkova shkola. 2016. № 8. S.10-15.
89. Savčenko O. Rozumіння молодшими шkoljarami літературних творів: сутність процесу і засоби формування. Pochatkova shkola. 2017. № 8. S.6-12.
90. Savčenko O. Slovo do slova – zvuchitь rіdna mova: Rozvitek movlenenja учнів на уроках літературного читання. Učitelь pochatkovoї školi. 2016. №11. S.6-12.
91. Savčenko O.Я. Metodika chytannja v pochatkovih klasah: poсібник dla vchytelja. K. : Osvіta, 2007. 291s.

92. Сейфі С.Т. Колективна творчість у формуванні «шкільного соціуму» і життєвих установок підлітка. Світ психології. 2008. № 1. С. 202-211.
93. Січко О. І. Формування морально-етичних цінностей учнів у контексті педагогічних ідей В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. К., 2013. Вип. 1.47 (114). С.245-249.
94. Словарь философских терминов. Научная редакция профессора В.Г. Кузнецова. М.: ИНФРА-М. 2007. 368с.
95. Стельмахович М. Виховний ідеал української народної педагогіки. Початкова школа. 1998. №6. С.1-5.
96. *Сухомлинский В.А.* Проблемы воспитания всесторонне развитой личности. Избранные произведения: в 5-ти т. Киев: Рад. шк., 1979. Т.1. 1979. 686с.
97. Сухомлинський В.О. Вибрані твори : в 5 т. К. 1977. Т.3. 677 с.
98. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибр. твори: У 5-ти томах. К.: 1976. Т.3. С.9-283.
99. Сухомлинський В.О. Слово вчителя у моральному вихованні. Вибрані твори: у 5т. Т. 2. К. 1997. С.321-330.
100. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину. Сто порад учителеві. Вибрані твори в 5 томах. К.: Радянська школа, 1976. Т.2. 630с.
101. Сухомлинський В.О. Як учити своїх вихованців виховувати самих себе. Вибрані твори. К.: Радянська школа, 1977. Т.4. 145с.
102. Телешман Ю. Вплив казки на формування моральних і духовних цінностей дитини. Педагогічні ідеї Івана Франка в освіті сьогодення. ЖДУ ім. І. Франка [за ред. О.Є. Антонової, В.В. Павленко]. Житомир, 2016. Вип. С.189-191.
103. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Собр. соч. в 9-ти т. Т.8. М.: Педагогика., 1982. 315с.
104. Фенцик О. Шляхи формування моральних цінностей молодших школярів. Початкова школа 2011. №9. С.12.
105. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М. 1998. 576с.

106. Фіцула М.М. Педагогіка : Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К. : Академвидав, 2003. 528с.
107. Фіцула М.М. Педагогіка: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. 542с.
108. Фурман А.А. Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. Психологія і суспільство. №1. 2010. С. 94.
109. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник: Близько 2500 термінів. Х. : Прапор, 2015. 639с.
110. Швецова І.В. Використання ідей Г. Сковороди у вихованні поваги до людини. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»: зб. наук. праць. Херсон, 2016. Випуск 21. С.179-184.
111. Шемшурина, А.И. Основы этической культуры. М.: Высшая школа, 1990. 130с.
112. Щербань П.М. Прикладна педагогіка. К. : Вицашкола, 2012. 215с.
113. Ямницький О.В. Категорія «цінності» у психологічному вимірі. Наука і освіта. 2013. № 4. С. 34-37.
114. Ярошно Л. Роль книжки в житті людини. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2018. № 4. С.103-106.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дефінітивний аналіз поняття «моральне виховання»

Джерело	Визначення
С.Гончаренко	Цілеспрямований процес формування моральної свідомості, розвитку морального почуття та навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології.
М.Фіцула	Виховна діяльність школи та сім'ї, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності.
Л.Долинська, О.Скрипченко	Планомірний, цілеспрямований процес організації та стимулювання різнобічної діяльності учнів, їх спілкування, спрямований на оволодіння школярами моральною культурою, яка визначає їх ставлення до навколишнього світу.
П.Щербань	Формування національної свідомості, моральних переконань, моральних почуттів, моральної поведінки і найважливіших якостей особистості: громадянської честі й гідності, патріотизму та інтернаціоналізму, дружби і товаришування, гуманізму, свідомого ставлення до праці, колективізму, доброти, взаємодопомоги, скромності, дисциплінованості та духовності.
Г.Троцько та В.Лозова	Цілеспрямований процес організації та стимулювання різнобічної діяльності учнів, їх спілкування, спрямоване на оволодіння школярами моральною культурою, яка визначає ставлення до навколишнього світу.
О.Вишневський	Моральне виховання повинно здійснюватися натрадиційно-християнських засадах, що полягає в тому що «людина розвиває і утверджує в собі природну схильність до добра та готовність відстоювати його в собі та в навколишньому середовищі».
Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти	Прищеплення й розвиток моральних почуттів, переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, що діють в суспільстві».

Додаток Б

Рекомендаційний список для учнів початкової школи

1. Малик Галина. Вірші для Дарочки. – Ужгород : Карпати, 2017. – 36 с.
2. Матола Микола. Петрик грушу малював. Вірші для дітей. – Ужгород: Карпати, 2017. – 36 с.
3. Трохим Наталя. Де ви, кохані леви? – Л. : Видавництво Старого Лева, 2018. – 64 с.
4. Атлантова Соня. Миші: казка-шкряботушка. – К. : Фонтан казок, 2017. – 144с.
5. Дерманський Сашко. День народження привида. – К. : Фонтан казок, 2017. – 48 с.
6. Єгорушкіна Катерина. Пригоди Штанька. – К. : Класика, 2018. – 55 с.
7. Ніцой Лариса. Незламні мураші. – К. : Самміт-книга, 2017. – 48 с.
8. Шелепа Ольга. Як з'явилася ніч, або Безодня, що в скриньку впала. – К. : Самміт-книга, 2017. – 24 с.
9. Фулитка Оксана. Театр казок. – Мукачєво: Карпатська вежа, 2017. – 100 с.
10. Чаклун Олег. Піраміда Синтії. – К. : Фонтан казок, 2017. – 60 с.
11. Вдовиченко Галина. 36 і 6 котів-детективів. – Л. : Видавництво Старого Лева, 2017. – 144 с.
12. Коршунова А. Комп і Компанія. – К. : Час майстрів, 2017. – 232 с.
13. Манів Галина. Пригоди Тараса в далекому космосі. – К. : Фонтан казок, 2017. – 112 с.
14. Ясіновська Наталія. Лізка Мармизко. – Л. : Видавництво Старого Лева, 2018. – 160 с.

Додаток В

Методика «Визначення моральних понять»(за І.Колмогоровим)

Мета: вивчення уявлень дітей про моральні якості, особистого ставлення до них.

Хід проведення: вчитель проводить бесіду із дітьми.

Педагог звертається до учнів: Діти, я Вам пропоную відповісти на кілька запитань.

Питання № 1

Що значить бути добрим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 2

Що значить бути щедрим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 3

Що значить бути чесним?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 4

Що значить бути доброзичливим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 5

Що значить бути справедливим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 6

Що значить бути працьовитим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 7

Що значить бути самостійним?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 8

Що значить бути дбайливим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Питання № 10

Що значить бути організованим?

Це гарна якість?

Ти б хотів бути таким?

Додаток Д

Програма з формування морально-етичних цінностей молодших школярів на уроках літературного читання засобами художнього твору

№	Вид діяльності, тема,напрямок роботи	Зміст роботи (завдання,методи, прийоми)	Морально-етичні цінності, що формують
1.	Тема: «Чи ми з природоюєдині» В.Сухомлинський «Соромно перед соловейком»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Вправа «Мікрофон» ✓ Метод керованогочитання з передбаченням ✓ Словникова робота ✓ Гра «Квіточка» ✓ Робота з ілюстрацією ✓ Гра « У залі суду» ✓ Творче завдання: ✓ Прийом «Т-схема» (такчи ні). 	відповідальність за свої вчинки, порядне ставлення до навколишнього світу;бережливе ставленнядо природи.
2.	Тема: «Чия відвага того й перемога» «Кирило Кожум'яка»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Словникова робота ✓ Гра «Юні письменники» ✓ Інценізація твору ✓ Прийом «ДіаграмаВена» ✓ Робота в командах ✓ Гра «Брейн- ринг» 	доброзичливість, співчутливість, прагнення творити добро, любов і повагудо рідного слова і свого народу.
3.	Тема: «За добро добромплатять» «Кривенька качечка» (українська народна казка)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Словникова робота: зміст моральних термінів: доброта, чуйність, вдячність, працелюбність, самостійність ✓ Спостереження за мовою дійових осіб ✓ Робота в парі. ✓ Стратегія «Грунування» ✓ Творча робота над казкою: ✓ Прийом «Чарівник зворотнього часу» ✓ Впава «Фішбоун» 	розвивати вміння прожиттєві цінності, цінувати дружбу, відданість; виховувати доброту, чуйність, почуття поваги одне до одного, співчутливість, вміння робити добрі вчинки.
4.	Тема: «Грицю, Грицю (Жартівлива народна пісня)»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Гра «Актори» ✓ Гра «Добери риму» ✓ Робота в групах: ✓ Гра «Віднови прислів'я» ✓ Робота в парах: ✓ Дискусійна сіткаЕлвермана 	формувати бажаннядо духовної та фізичної праці;працелюбність.
5.	Тема: «Що відчуває людина?» А. Дімаров «Для чоголюдині серце»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Асоціативний куш ✓ Вправа «Мікрофон» ✓ Словникова робота:зміст та сутність моральних категорій. ✓ Спостереження за мовою дійових осіб ✓ Робота в групах. ✓ Гра «Запитай у серця» 	об'єктивна самооцінка власних можливостей, умінняоцінювати свою роботу; виховувати порядність, чесність,моральні

		<ul style="list-style-type: none"> ✓ Робота в парі ✓ Творча робота надказкою ✓ Прийом фантазування ✓ «Чарівник зворотнього часу» ✓ Метод «ПРЕС» 	чесноти.
6.	Тема: «На чужий трудласий не будь» Ю. Ярмаш «Місто дружніх майстрів»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Словникова робота ✓ Гра «Хто швидше?» ✓ Стратегія «Гронування» ✓ Творча робота: ✓ Шкала ставлення «Так-Ні» ✓ Робота в групі: Гра «Дуель» ✓ Гра «Снігова куля» 	чуйність, чесність, справедливість, тактовність, довіру та допомогу іншим; виховувати товариськість та повагу один до одного.
7.	Тема: В. Нестайко «Суд у цирку»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Словникова робота ✓ Гра «Сніжинка» ✓ Робота в парі ✓ Робота у групі ✓ Творча робота: ✓ Прийом «Чарівник зворотнього часу» ✓ Гра «Хто похвалить себе найкраще?» 	виховувати почуття відповідальності за власні вчинки.
8.	Тема: «Не гостри зубів начуже» О.Олесь «Бабусина пригода»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Гра «Юні актори» ✓ Робота в групах ✓ Творча робота: ✓ Прийом фантазування «Чарівник зворотнього часу» ✓ Метод «ПРЕС» ✓ Робота в парах: ✓ Гра «З'явився – зник» 	шанобливе ставлення до людей похилого віку; дбайливе ставлення до тварин; прищепити вміння проявляти взаємодопомогу.
9.	Тема: «Тяжко тому жити, хто не хоче робити» Л. Глібов «Коник-Стрибунець»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Словникова робота ✓ Творча робота: ✓ Групова робота ✓ Прийом «Казка на виворіт» ✓ «Мозковий штурм» ✓ Робота в парі: Метод «Синектики» ✓ Гра «Юні актори» 	формувати повагу до своєї праці та до праці інших; виховувати любов до праці.
10.	Тема: «Чужому лихові несміяся» (дружба, милосердя, співчуття) Л. Глібов «Чиж та голуб»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Читання «Луна» ✓ Словникова робота ✓ Розкриття ідейної спрямованості тексту. ✓ Читання в особах. ✓ Гра «Добери рими» ✓ Творча робота над байкою: ✓ Гра «Юні актори» ✓ «Мозковий штурм» ✓ Підсумок: ✓ Бліц-інтерв'ю ✓ «Висновки». 	розвивати товариські почуття, готовність бути доброзичливими, уважними, не ображати, не кривдити інших; виховувати відчуття порядності, милосердя, співчуття.
11.	Тема: «Людські чесноти» Г.Бойко «Як невдаха виступав», «Сашко»	<p>1 в.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ Робота в парі. ✓ Вправа «Антонімічні пари» ✓ Робота в групах. ✓ Читання «сніговою кулею» ✓ Гра «Знайди риму» <p>2 в.</p>	виховувати мудрість, кмітливість, доброту; допитливість, уважність, натхнення, любов до

		<ul style="list-style-type: none"> ✓ Асоціативний куш ✓ Робота в групах ✓ Гра «Юні актори» ✓ Гра «Знайди риму» ✓ Прийом «ДіаграмаВена» ✓ Вправа «Мікрофон» ✓ Вправа «Оцінка, пояснення, наслідок» 	навчання тавміння працювати разом.
12.	Тема: «Красиві слова, красиве діло» В.Сухомлинський «Красиві слова і красиве діло»	<p>Вправа «Мозковий штурм» (етимологія, значення)</p> <p>Інтерактивна вправа «Я почну, а ти закінчи»</p> <p>Асоціативний куш</p> <p>Робота в парах</p> <p>Метод «ПРЕС»</p> <p>Робота в група</p> <p>Аутотренінг</p> <p>Гра «Кореспондент»</p> <p>Консолідація</p>	розвивати моральну свідомість; виховувати людяність.
13.	Тема: «Уроки гарної поведінки» (чуйність, тактовність, ввічливість, милосердя) В.Сухомлинський «Кінь утік...»	<p>Вступна бесіда.</p> <p>Робота з тлумачним словником: пояснення, опис, вказівка.</p> <p>Гра «Луна»</p> <p>Гра «Чарівна квітка»</p> <p>Гра «Розвідники»</p> <p>Гра «Чарівний клубочок»</p> <p>Гра «Мікрофон» (опис якостей особистості дійових осіб художньому творі)</p>	розвивати чуйність, толерантність, тактовність, ввічливість; вчити учнів поважати життєвий досвід старших; виховувати любов і повагу до старших членів родини.

Додаток Е

Фрагменти уроків літературного читання із запропонованої програми

Урок 1

Тема: «Чи ми з природою єдині». Василь Сухомлинський «Соромно перед соловейком»

Мета: вдосконалювати навички свідомого виразного читання тексту; вчити аналізувати прочитане та розвивати зв'язне мовлення, вміння робити висновки з прочитаного; виховувати любов до природи, відповідальність за свої вчинки.

Обладнання: малюнок солов'я, аудіо запис співу солов'я, підручник.

Тип уроку: вивчення твору одного жанру.

Фрагмент уроку

V. Первинне ознайомлення з художнім твором.

1. Робота над загадкою

- Ну, хто співає весни не знає? Закривши очі він співає.

Та пісня радісна, дзвінка.

Скажіть, як звати співака? (Соловей)

— Сьогодні ми прочитаємо оповідання Василя Сухомлинського «Соромно перед соловейком».

— Як ви гадаєте, про що буде йти мова в оповіданні?

2. Вправа «Мікрофон»

Учні висловлюють свої припущення щодо змісту оповідання.

Метод керованого читання з передбаченням

Читання вчителем 1-го і 2-го абзаців, діти слідкують. За командою відривають очі від тексту.

— Уявіть себе письменниками. Спробуйте продовжити оповідання.

Продовження читання тексту вчителем.

— Чиї думки збіглися з авторськими? Читання тексту до кінця.

- Ви прослухали текст. Чи справдилися ваші передбачення щодо назви оповідання?

3) Словникова робота.

Читання стовпчиків слів «буксиром» за вчителем згори вниз і знизу вгору.

Ішли	кущ	хліб
кинула	шматки	масло
боялися	газетки	яєчка
згорнула	недоїдки	дерево

— Що спільного у словах першого стовпчика? (Дієслова)

— Яке слово «зайве» в третьому стовпчику? (Дерево, решта — їжа)

— Серед слів другого стовпчика знайдіть слово, яке називає недоїдений шматок чого-небудь.

V. Повторне читання тексту учнями (ланцюжком) і робота над ним.

1. Гра «Квіточка»

Читає учень, на парту якого впала квіточка.

— Яка пора року описується в оповіданні? Доведіть свою думку.

— Назвіть головних героїв оповідання.

— Куди надумали сходити Оля й Ліда? Де вони сіли перепочити?

— Як вони слухали пісню соловейка? Що зробила Оля з недоїдками?

— Як зреагувала на це Ліда?

2. Цікаво знати!

На території України солов'ї з'являються в середині квітня — напочатку травня. Весь період гніздування займає приблизно два місяці, починаючи з перших чисел травня до кінця червня. У липні молоді солов'ї стають самостійними і починають вести одиночний спосіб життя. Відліт триває в кінці серпня — на початку вересня. У вподобаних місцях вони гніздяться щороку. Тому дуже важливо не порушувати ту обстановку, в якій солов'ї гніздилися в попередні роки. Молоді солов'ї теж повертаються до місцевості, де вони вивелися. І чим більше таких «солов'їних місць» залишатиме людина, тим більше у нас буде весняних солов'їних співів.

2. Робота за ілюстрацією

- Спробуйте розпізнати на малюнку дійових осіб. Хто з них Оля, а хто Ліда?
- Чому ви так думаете?
- Прочитайте епізод, що відповідає малюнку, з правильною силою голосу, почуттям та емоціями.

VI. Узагальнююча бесіда над змістом твору

1. Гра «У залі суду»

- Чи засуджуєте ви вчинок Олі? З'ясувати це нам допоможуть два капелюхи: світлий — захист, темний — осуд. (Діти кладуть фішки у відповідний капелюх.)
- Зачитайте слова Ліди. Чи можна їх уважати повчальними?
- Чи можна за оповіданням визначити, хто вчинив правильно?
- Чи вчинили б ви так як він?
- Щоб ви порадили Олі?
- Чи доводилося вам з власного досвіду бути в такій ситуації?
- Чи спостерігали між вашими друзями такі вчинки?

2. Творче завдання

- Клас ділиться на команди. 1 команда пише «+», а 2 команда «-». Після виконання завдання підводиться підсумок.

Приєм «Т-схема» (так чи ні) Чи за всі вчинки нам має бути соромно?

Так (+)	Ні (-)
---------	--------

Урок 3

Тема: За добро добром платять (Українська народна казка «Кривенька качечка»)

Мета: удосконалювати навички швидкого, правильного, свідомого читання; розвивати вміння міркувати про життєві цінності, цінувати дружбу, відданість, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати, доводити; виховувати почуття поваги одне до одного, співчутливість, вміння робити добрі вчинки.

Обладнання: записана тема уроку, малюнки дітей до українських народних казок, картки (зелені, сині, червоні для домашнього завдання), набір для асоціативного куша.

Тип уроку: вивчення твору одного жанру.

Фрагмент уроку

V. Первинне ознайомлення з художнім твором.

- Ми не даремно з вами так багато говорили про добро і добрі вчинки, бо тема нашого уроку « За добро добром платять». Сьогодні ми з вами познайомимось з народною казкою, яка називається « Кривенька качечка».

- Як ви гадаєте, про що буде йти мова у казці виходячи з її назви?

1. Читання казки вчителем.

- Розгорніть підручники на с. 50.

Слухайте уважно казку «Кривенька качечка» і слідкуйте, щоб відповісти на питання:

- Які ознаки чарівності присутні у цій казці?
- Кого дід і баба знайшли у лісі?
- З чого дивувались дід і баба?
- Чи справдилися ваші передбачення?
- Які перевтілення відбулися у казці?
- Тепер ми з вами познайомимося зі словами, які були вам не зрозумілі у творі.

Починок – пряжа, намотана на веретено.

Галочка – пестливе звертання до дівчини.

Кужілочка – частина пряжки у вигляді кілка, на який намотують пряжу.

Веретенце – ручне знаряддя для прядіння у вигляді тонкої палички із загостреними кінцями.

Іва – діва – звертання до дівчини.

Полинули – полетіли

Жалувати – жаліти

Міні – підсумок. Запам'ятайте значення цих слів, їхню правильну вимову, таквам легше буде читати та сприймати текст казки.

5. Читання тексту учнями. Гра «Естафета»

Зараз ми з вами прочитаємо цю казку естафетою. Починаю читати я, потім передаю пір'їнку комусь з вас. Читати треба виразно, гарно сидіти, як учні 3 класу і слідкувати.

6. Аналіз змісту з елементами вибіркового читання

- Розкажіть, з чого дивувалися дід із бабою?
- Що вони згодом з'ясували?
- Чому дівчина більше не захотіла більше в них залишатися?
- Що в казці схвалюється, а що засуджується?
- Де в казці зачин, а де кінцівка?
- Якою ви уявляєте дівчину, бабу, діда?

7. Спостереження за мовою дійових осіб

- Почергово розглядається кожна роль, визначається особливість мовлення, інтонація, темп, зміни у настрої героя. Звертається увага на вказівки автора щодо рухів, дій того, хто виконує роль.

8. Робота з ілюстраціями

- Розгляньте ілюстрації до казки, виконані художницею Валентиною Мельниченко. Підготуйте за ним стислу розповідь.

9. Робота в парі.

Стратегія «Групування»

— Охарактеризуйте головних героїв казки. Запишіть слова чи фрази, які падають вам на думку, про цих героїв.

10. Творча робота над казкою

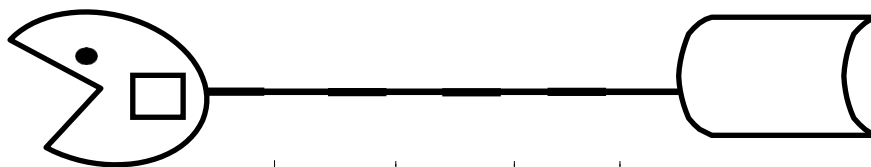
1. Прийом «Чарівник зворотнього часу»

- Уявіть, що час у казці повернувся назад до тієї миті, коли дід із бабою не спалили гніздечко. Як могли по-іншому розгорнутися події?

2. Вправа «Фішбоун» (риб'ячий скелет)

На верхніх кісточках – причина, а на нижніх – певні наслідки. Завжди: у голові проблемне питання, а на хвості – висновок.

-Яке правильне рішення повинні були прийняти дід з бабою: спалити чизалишити гніздечко?

Урок 5

Тема: Що відчуває людина?

Мета: вдосконалювати навички свідомого виразного читання тексту; вчити аналізувати прочитане та розвивати зв'язне мовлення, вміння робити висновки з прочитаного; виховувати порядність, чесність, моральні чесноти.

Обладнання: малюнок серця, підручник, завдання на картках.

Тип уроку: вивчення твору одного жанру.

Фрагмент уроку

V. Первинне ознайомлення з художнім твором. 1. Асоціативний куш

- Складіть асоціативний ряд до слова «*серце*» (душа, доброта, любов, закохані, життя та ін.).

- Діти, ви помітили, що головне слово ми використовували – серце. Адже це не просто так. Тому що на уроці ми сьогодні з вами будемо працювати над казкою Анатолія Дімарова «Для чого людині серце».

2. Метод «Мікрофон»

- Як ви гадаєте: «Для чого людині потрібне серце?». (Щоб жити, щоб любити, щоб бути добрим тощо.)

- Діти, прочитайте назву твору, що ви можете сказати про що буде йти мова.

1. Читання казки вчителем.

- Чи справдилися ваші передбачення?

- Хто головними героями є?

2. Словникова робота

- Тепер ми з вами познайомимося зі словами, які були вам не зрозумілі у творі.

Дошкулити – не давати спокою, заважати.

Жевріючи – ті, які горять без полум'я. *Крижане* – зроблене з криги, з льоду.

Ринутися – швидко рухатися.

Урозпачі – стан сильного душевного болю, безвихідність.

3. Читання казки учнями.

4. Аналіз змісту казки. Вибіркове читання

- Де відбулися події?
- Кого зустріли дерев'яні чоловічки у своєму лісі? Зачитайте.
- Що їх здивувало у цій звичайній дівчинці?
- Які запитання ставили дівчинці дерев'яні чоловічки? Зачитайте.
- Як дівчинка пояснила, що таке серце?
- До кого вона порадила звернутися? Зачитайте.
- Як ви зрозуміли слова лікаря про те, що люди мають різні серця?
- Знайдіть, яким було зле серце?
- А серце байдужої людини?
- Чому воно зовсім не зносилося?
- Яким було серце, яке дбало тільки про себе?
- А серце доброї людини, яке воно? Зачитайте.
- Як змінилося життя дерев'яного чоловічка, коли лікар вставив йому серце?

доброї людини?

- Що залишилося з хлопчиком з добрим черцем?
- Як ви розумієте слова останні слова героя казки «Але й цього вам недано зрозуміти...» Відповіді учнів.

5. Спостереження за мовою дійових осіб

- Знайдіть діалог дівчинки і дерев'яного чоловічка. Виразне читання діалогу дівчинки та дерев'яного чоловічка. Читаючи, передайте голосом здивування, цікавість, схвилюваність.

6. Робота в групах

- Діти, у вас до казки є малюнки. Тому ми з вами зробимо таким чином.

1 група – розглянь малюнок на сторінці 63 і добери заголовок до малюнка, прочитайте в особах;

2 група – розгляньте малюнок на ст. 65, добери уривок до ілюстрації, прочитайте;

3 група – визначте риси характеру чоловічка з добрим серцем.

7. Гра «Запитай у серця»

- Для гри потрібно 3 учасники (добре, байдуже, зле серця). Діти, які залишились ставлять запитання цим учасникам. Питання ставляться різного характеру: «Чому ти зле сеце? Що до цього привело, що ти став таким?» тощо.

8. Робота в парі.

- Намалуйте людину на вибір – злим, добрим та байдужим серцем. Дайте їй риси характеру, чим вона займалася, як жила та доведіть чому саме їй відповідає та чи інша риса характеру?

9. Творча робота над казкою

- *Прийом фантазування «Чарівник зворотнього часу»*
 - *Уявіть, що час повернувся до того моменту, коли дерев'яний чоловічок вібрав інше серце. Щоб сталося з дерев'яним чоловічком?*

1. Метод «ПРЕС»

- Діти пропоную вам дати відповідь на запитання за такою схемою: «Чи правильний вибір здійснив дерев'яний чоловічок?»

1. Висловлюю свою думку «Я вважаю...»
2. Пояснюю причину такої точки зору: «Тому, що ...»
3. Узагальнюємо, формуємо висновки: «Отже ...», «Таким чином...».

Урок 7

Тема: «На чужий труд ласий не будь». Юрій Ярмиш «Місто дружних майстрів»

Мета: вдосконалювати навички свідомого виразного читання художніх творів; вчити аналізувати прочитане, характеризувати дійових осіб, робити висновки з прочитаного; розвивати зв'язне мовлення, образне мислення учнів; виховувати товариськість.

Обладнання: тема записана на дошці, підручник, малюнок на дошцішкала ставлень.

Тип уроку: вивчення твору одного жанру.

Фрагмент уроку

V. Первинне ознайомлення з художнім твором.

- Як ви гадаєте, про що буде йти мова у казці з її назви?

1. Виразне читання казки вчителем Юрія Ярмиша «Місто дружних майстрів» (с. 71–77)

- Чи справдилися ваші міркування?
- Де відбувалися казкові події?

— Яке рішення повідомила Рада найстаріших майстрів?

2. Словникова робота

Довідкове бюро

Присуд — ухвала, вирок.

Оповісник — той, хто повідомляє, сповіщає про що-небудь.

Викарбувати — вирізьблювати що-небудь на металі, камені тощо.

Мостина — одна з дощок підлоги, мосту. *Читання стовпчиків слів «луною» за вчителем*

грона	дзвінки	працював творіння	найхитріший
	замкнувся		
механізм	знаменитий	спілкувалися мостина	засмучений
	заприсягнувся		

— Якою частиною мови є слова кожної колонки?

— Знайдіть серед даних слів антоніми до слів глухі, веселий.

3. Читання тексту казки учнями.

4. Аналіз змісту казки з елементами вибіркового читання

— Як працювали Лар і Крос? Прочитайте.

— Чому Лару було дуже важко зробити ляльку?

— Хто йому допоміг? Зачитайте.

— Як вирішив досягти перемоги Крос?

— Чи вдалося йому обманути городян?

— Чому місто назвали «містом дружних майстрів»?

— У яких словах твору передано його основну думку?

— Чого вчить ця казка?

5. Гра «Хто швидше?»

— Хто швидше знайде речення, у яких є такі вислови:

- дивовижної форми і краси;
- хитромудру будову;
- працювати треба не поодинці.

6. Стратегія «Гронування»

— Охарактеризуйте головних героїв казки. Запишіть слова чи фрази, які спадають вам на думку, про цих героїв.

КРОС

ЛАР

Наприклад: розумний, хитрий, веселий, справедливий, жорстокий, підлий, чесний, підступний.

7. Творча робота над казкою.

1. Шкала ставлення «Так-Ні»

-Діти, пропоную вам висловити своє ставлення до героїв казки за допомогою кольорових карточок. Якщо ви вважає, що герой вчинив правильно – червона карточка, якщо неправильно – синя карточка. Аргументуйте свою думку.

КРОС

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

ЛАР

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

1-5 – неправильно.

6-10 – правильно. **2. Робота у групі. Гра «Дуель»**

- Клас ділиться на дві групи. Кожна група готує питання за змістом казки, після по черзі ставлять питання одна одній.

3. Гра «Снігова куля»

Алгоритм цього прийому стисло можна описати так: слово – речення – питання – відповідь.

- Перший учень каже «Слово», яке стосується теми уроку. Наприклад: «Сини». Показує на іншого учня і говорить: «Речення!». Другий учень складає речення з цим словом. Наприклад: «Сини допомогли батькові». Третій учень придумує питання до цього речення. Наприклад: «Чому сини допомогли батькові». Четвертий учень відповідає на нього: «Сини допомогли батькові, бо любили та поважали його».

Урок 9

Тема: «Не смійся з другого, щоб тобі не було того». Всеволод Нестайко «Суд у цирку»

Мета: вдосконалювати навички свідомого виразного читання; вчити аналізувати прочитане, висловлювати оцінні судження щодо вчинків дійових осіб; розвивати зв'язне мовлення учнів; виховувати почуття відповідальності за свої вчинки.

Обладнання: запис теми на дощці, підручник, малюнки головних персонажів твору.

Тип уроку: вивчення твору одного жанру.

Фрагмент уроку

V. Первинне ознайомлення з художнім твором.

- Діти, як ви гадаєте про що буде йти мова у творі виходячи із даного заголовку. (Міркування учнів)

1. Читання твору вчителем. Всеволода Нестайка «Суд у цирку» (с.77–82)

- Чи справдились ваші міркування?

2. Словникова робота.

Айн! Цвай! Драй! — німецькою мовою «Один! Два! Три!». Зіщулитися — зібгавшись, скорчуватися, ніби зменшуватися в об'ємі.

Веснянкуватого, розперезався, одчепись, перезирнулися, однаковісінських, найдемократичніший, здоровенний, навпочіпки, зіщулився, відчайдушно, страждання, не мстив, найсправедливіший.

3. Повторне читання твору учнями.

Гра «Сніжинка».

Читає учень, на парту якого впала сніжинка.

— Де відбувалися описані події? Як довго вони тривали?

4. Аналіз змісту повісті з елементами вибіркового читання.

— Яким був новачок? Знайдіть його опис.

— Чому Ромка почав насміхатися над Рудиком?

— Якою була реакція Рудика на таке ставлення до себе?

— Чому хлопчики опинилися у Рудограді?

— Чим пояснюється така назва міста? Прочитайте.

— Які фантастичні перетворення відбуваються в казці?

— Які чарівні предмети згадуються? Знайдіть абзаци, у яких про це сказано.

— Чи справедливим був суд над Ромкою?

— Чого вчить прочитаний твір?

5. Робота в парі.

— За змістом текст казки можна поділити на п'ять частин. Визначте їх і складіть план.

Орієнтовний план

1. Поява новачка в класі.
2. Чарівні окуляри.
3. Незвичайна зустріч з Рудиком Руденком.
4. Суд у цирку.
5. Каяття.

6. Робота у групі.

— Поміркуйте у групі, як інсценізувати казку або її уривок. Скільки буде дійових осіб? Хто може виконувати роль глядачів у цирку? Що ви підготуєте для учасників дійства? Зверніть увагу, як змінилася інтонація і зміст розмов хлопчиків у Рудоградї. Як це краще передати під час інсценізації?

7. Творча робота над казкою.

1. *Прийом «Чарівник зворотнього часу»*

- Уявіть, що час у повісті повернувся назад до тієї миті, коли хлопці одягнули окуляри. Як могли по-іншому розгорнутися події?

2. *Гра «Хто похвалить себе найкраще?»*

- Учитель визначає для кожного гравця роль персонажу. Гравці мають уявити себе на місці персонажу і довести, що їхній герой найкращий.

Отже, фрагменти уроків з літературного читання у 3-Б (експериментальному) класі за змістом художніх творів (підручник О.Савченко), складають систему роботи з формування морально-етичних цінностей молодших школярів. Завданням вчителя було – підвищити рівень сформованості морально-етичних цінностей. Уроки проводились в системі і за відповідною структурою. Залученню молодших школярів до спеціально-організованої діяльності – уроків літературного читання передувала робота з актуалізації набутого досвіду учнів через пригадування змісту знайомих художніх творів, головних дійових осіб, персонажів, головної моралі художнього твору.